Society Reg.No. 15/82 Beed
Public Trust No. F 430, Beed
☎ : 02446-247497

MANAVLOK'S COLLEGE OF SOCIAL WORK

प्रयोग ग्रामीण पुनर्रचनेचा

(NAAC Accredited 'B' Grade)
Ring Road, Ambajogai, Dist. Beed - 431 517

3.3.1

Number of research papers published per teacher in the Journals notified on UGC website

Year of publication	Name of the author/s	Title of paper	Name of journal	ISSN number
2018-2019	Dr. Arundhati Patil	Gender in Water Management	Research Journey Special Issue – 168	2348-7143
2018-2019	Dr. Prakash Jadhav	Mahila Swatantra Chalwal : Mahila Samaj Sudharkanche Yogdan	Research Journey	2348-7143
2018-2019	Sukeshini Jogdand	Mahatma Gandhijinchya Gramin Vikasachya Tatvadnyanachi Sadyasthitil Upyuktata	Research Journey	2348-7143
2018-2019	Dr. Rama Pande	Gender Discrimination and adolescent girls- an analytical study with reference to Ambajogai Tahasil.	Ajanta- peer reviewed Journal	2277-5730
2018-2019	Dr. Nazir Sheikh	Gramin Vikas, Shasnachya Gramonnati Yojnancha Vishleshnatmak Abhyas	an international multi disciplinary half yearly research journal genius	2279-0489

R A Pande
Coordinator IQAC
Manavlok's College of Social Work
Ambajogai Dist. Beed -431517

Principal
Manavlok's College of Social Work
Ambajogai Dist. Beed 431517

Impact Factor 6.261 ISSN- 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOW ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

UGC Approved Multidiciplinary international E-research journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

Sponsored By
National Commission for Women, New Delhi
and
Organised By
M.S.P. Madal's Yeshwantrao Chavan College, Ambejogai

One Day National Level Seminar
on

Government Schemes and women Issues Related to Water, Sanitation and Hygiene

26 March 2019 Special Issue - 168

Chief Editor
Dr. Dhanraj T. Dhangar
Assist. Prof. (Marathi)
MGV'S Arts & Commerce college,
Yeola, Dist. Nashik (M.s.) India

Executive Editor of This Issue
Dr. Vanmala Govindrao Gundre
Principal
Yashwantrao Chavan College, Ambajogai. Dist. Beed.

Dr. Ahilya B. Barure
Assistant Prof. Dept. of English
Yashwantrao Chavan College, Ambajogai Dist. Beed

Co-Editor
Associate Prof. K.D. Gade
Dr. Arvind A Ghodke

Index

1. Women and Food Security 11
Gadekar P.C.

2. Women and Food Security 13
Birajdar S.B.

3. An Empirical Study Of Stress Among Working Women 16
Dr Mamata Jagannathji Rathi

4. Women's role in Sanitation 26
Dr. Laxmikant Bahegavankar

5. Sustainable Development and Changing Status of Indian Women 27
Mr.Sagar Sharad Kulkarni

6. Green Marketing for Sustainable Development 29
Dr. V. K. Bhosle, Sandra Shamir Almeida

7. Woman Empowerment & Human Rights 32
Dr. Vilas Aghav

8. The Role of Women in environmental movement 34
[1]Mr. Kulkarni G. A., [2]Mr. Kulkarni P. V.

9. The Role Of Medha Patkar In Narmada Bachao Andolan Movement 37
Dr. Y.S. Handibag

10. A Priority Of Sanitation And Hygiene For Indians In India 41
Prof. N. B. Devkate

11. Women Entrepreneurship & Support of Government Policies 44
Dr. Munde Sanjeevani Dashrathrao

12. Safeguards and Pitfalls pertaining Gender mainstreaming in sanitation in India. 49
Mrs. Vaishali R. Sarnikar

13. Women and sustainable development –Women's role for achieving sustainable economic growth 51
Prof.Sanjaykumar Murlidhar Gaikwad

14. Government Schemes In Maharashtra And Assam :An Overview On Water And Sanitation Condition In Assam. 53
Dr. Manashi Gogoi Borgohain , Prof.Baliram V.Pawar

15. Impact of food on human body and Management. 58
Mr. Phatangare Ambadas Somnath

16. Women's Role in Water Management 60
Kuchekar Shailaja Baburao

17. Gender in Water Management 62
Dr. Arundhati Patil

18. Role of Women in Environmental Movements 65
Dr. Sheikh Rashida Rahematulla

RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal | ISSN- 2348-7143
Impact Factor - (SJIF) – 6.261, (CIF) - 3.452, (GIF) –0.676 Special Issue – 168 | March 2019 | UGC Approved No. 40705

Gender in Water Management

Dr. Arundhati Patil
Associate Professor, Manavloks College of Social Work, Ambajogai Dist Beed

---

Dr. Amartya Sen visualized poverty in the combination of devoid of opportunities to strengthen the capacities and trigger off the vulnerabilities. Water is one of the most crucial elements in our national dev. Planning. The proper management of our limited water resources will be essential to ensure food security for our growing population and to eliminate poverty. India has a largest concentration of world poverty that is 30 percent that live below the international poverty line $ 1.9 per day. The resent poverty indicators constructed by committee set up by Planning Commission are Head Count Ratio (HCR), Poverty Gap Index (PGI) Squared Poverty Gap Index (SPGI) (source-K N Ninan) Climate change and Rural Poverty Levels in India EPW January 12,2019 page 36 . India is still considered as agriculture based country whose 56 percent of population is directly dependent on it. India has got only four per cent of worlds renewable water resources in comparing to 17 per cent of world's population. The erratic nature of monsoon and the consequent draught that has engulfed nearly half area of the country. Since 1956 the policies were running through to cater the agriculture based problems in rural India. Water policies were constructed to control the impending water scarcity. The document doesn't retrieve measures for women separately. The Indian government has framed three national water policies on 1987, 2002 and 2012. The National Water Policy (NPW)1987 provided to an allocation priority based on principles highlighting sectors like drinking water, irrigation, hydel power, navigation , industrial use etc. This approach was continued to second policy document of 2002. The 2012 policy derived from this approach and stressed on availability of water and need of different sector. It gave agriculture the last priority that was largely criticized by the people who work on the issue. Due to huge agitations against it , the policy entrusted the priority on drinking and for the use of sanitation. Apart from that all the three policies lack the gender aspect. Tanashree Paul in her article ' Viewing National Water Policies through a Gendered lens, has elaborately taken a review of water policy of India and critically analyzed it in the context with life of the women. The responsibility of managing household needs rests at women. every day she has to spend most of her time in restoring water and utilizing it for cleaning to cooking and drinking. Woman and water had have been a very retrospective relationship from the beginning of civilization. Her structured role is being entangled in utilization of water. And hence tied the hardship of restoring and managing water to her causes of exploitation.

Today we see that the approach to public –private partnership has sustained with a wider aspect. The worsening draught situation in almost all parts of India promoted many NGOs and the associations and corporate social responsibility sectors to contribute to scale up water management programmes .

Objectives of the studies –

The present paper focuses on women's participation in water management at community and the gender aspect in water cup competitions. This paper also strives to assess the leadership development among women in water cup competition.

Research Methodology-

This study is based on the water management strategies implemented at various villages of Beed district in the context of water cup competition and women's' participation in the water conservation. Under the descriptive research design qualitative data has been collected with adapting case study method .Three case studies of three villages that are Patoda, Sripatraywadi and Radi tanda has been done by sighting indicators like no. of participation of women, work done with their initiative, training, leadership development and empowerment.

About Pani Foundation –A company set up in 2016 to work on water scarcity issues in Maharashtra by providing scientific training of water management to the villagers. It implemented new ideas to engage government agencies, villagers and the voluntary organizations as well as people who wanted to contribute for this noble social cause. The Satyamev Jayate Water cup is essentially a competition between villages who can shift the village to maximum watershed construction with the initiative of peoples participation in certain period. The water cup has led down norms and the rules as per the village's demographic and geographic nature. It tied up the task with gram panchayat and asked to procure assistance from government departments and the NGOs. Manual work that is Shramadan is one of the significant components prescribed in the competition. The pilot project was started in three talukas of Marathwada, Vidarbha and West

Maharashtra regions. That were Ambajogai in Beed dist. Varud in Amaravati and Koregaon in Satara district. Totall16 villages participated in 2016. It had a grand success because 10.000 people were doing Shramadan daily and diverse groups in the cities and villages were participating voluntarily .Doctors, police, celebrities, IT people and children, students and women did shramadan with grate enthusiasm. The environment got so charged that the people were inspired with values of pride and social responsibility towards village development. Never had before such kind of unity and enthusiasm of collective activity witnessed by people in the village. The huge participation of women was the notable .There was a sense of confidence in being able to solve this age old problem themselves, breaking the cycle of dependence of government 1368 crores liters of water storage capacity was created in just 45 days, that was valued $ 272 crore annually..

Rules of Participation in Pani Foundation Water cup competition for villages

1) Compulsory training to 5 people from the village
2) Water conservation work
3) Waste water management
4) 45 days of shramadan

Findings of the Study

Awareness about draught condition- The least rainfall in all villages of Ambajogai blocks resulted in agricultural loss as well as made less opportunity for daily wages. Farmers suicide hiked the district and went on a panic wave in the villages to all whom had no permanent source of income. The villagers made compel to think over the draught. The NGO s and the groups in the Ambajogai started awareness campaign and many people joined with their capacities in the context of money, knowledge, time, etc. It led to sensitize the people to come together and act concretely for relief as well as water conservation work I the view of accumulating every drop of rain fo next monsoon. It is observed that in the initial stage participation of women was negligible. The gender role was the main reason in the mind set of villagers as well as the people in the cities who didn't consider women as the equal partners in all the spheres.

Initiative by women

-Intervention of Water Cup Competition created a just environment in which the local leadership was being mobilized to sit together with people and formulate a strategy of development of village. Shramadan was one of the important components in the competition and was quite difficult to convince to people. Women self help groups canvassed the idea and without hesitation got ready to undertake shramadan. When women started working for social cause, men joined them latter.

More concern –

Water was much precious to women than that of the politics or the ego and false status images. Men had a very little response in the beginning..They had lot of misunderstanding and were wondering in the individual benefit from the gram panchayat. Women who generally directly related to the effect of water scarcity and had better understanding than that of men in the villages , easily came together . They responded to the social responsibility towords village and felt the need to work collectively for the better future.

Training- It was noticed that the training of water cup was mandatory to all the villages who registered for the competition, women were not permitted to go for training. The typical patriarcle bias was seen from families besides women who took training, and actively participated in the village to convince the people for Shramadan and other water conservation work.

Inadequate representation- Women in three villages were very sincerely doing the Shramadan but in other water conservation activities like water pond by machine, waste water management ditch, water budgeting, strategies for the village etc…they were not being involved in decision making. It was just a male centered activity putting very little weightage to the role to women. There work was under estimated and had not been involved in the crucial matters of the water management.

Gendered leadership – The village environment was so charged in those days that every villager had been involved and inspired by the idea of village unity, people with their own initiative implementing innovative ideas to compete with other villages. Apart from that no leadership was developed or not a single woman was acknowledged as a leading role in the village development scenario. Out of all the three villages two villages had woman sarpanch and other village where wife of the sarpanch was very active in water management activities. It was known fact that the village that were in the race of competition, had based on

the strong support of the women of the villages. In spite of that when the leadership of the village was recognized on the state level platform, masculinity was given come forward to get felicitated

Thus the present study has laid more weightage on the contribution of women in the water management activity and its effect on constructing women leadership in water cup competition. Water cup competition has very comprehensive objectives to enhance the water management capacities of the village .It was an assessment of those villages who held prizes in water cup competition in the block level. The social component of gender equality was not strengthen and somehow not ensured in the process. It becomes a one sided or we may call it as male oriented development where benefits and financial progress will be directed towards man headed society.

Reference

1. Burden of child nutrition in India, Article by Swaminathan Akshay, Blossom Jeffery, Joe William, Published in Economic & Political Weakly, January 2019, Vol-II
2. The children of India, Article Published in Human Touch, September 2018, Vol-XV
3. Ku. Nilam, (2014), Sociology, S. Vikas Company India.
4. Shahapurkar P. M., (2015), Evolution of Social Work Profession, Vidyabharti Prakashan, Latur

Impact Factor – 6.261 | Special Issue - 109 | Feb. 2019 | ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

UGC Approved Journal

Multidisciplinary International E-research Journal

Two Days Interdisciplinary International Conference on

Role of Social Reformers in Nation Building

Organized by

Pankaj Shaikshanik and Samajik Sanstha's

Pankaj Kala Mahavidyalaya, Chopda

('B' Grade NAAC Accredited)

Sponsored by

K.B.C. North Maharashtra University,
Jalgaon

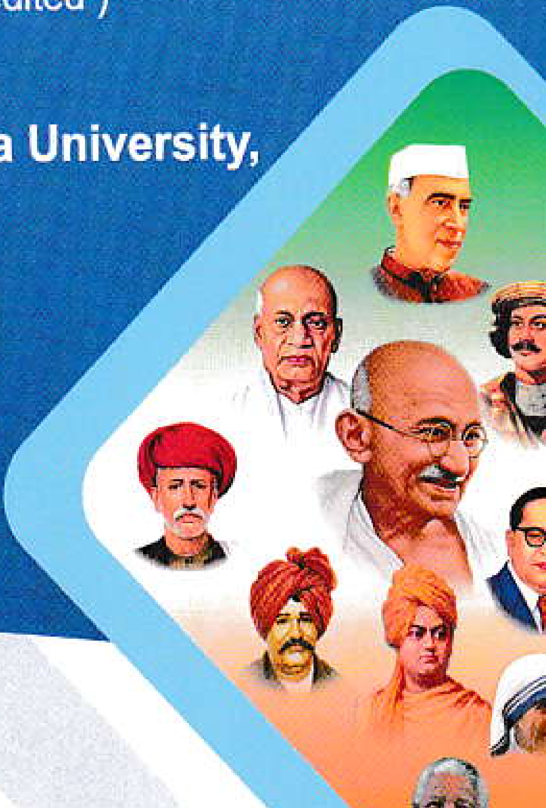

- EDITOR -

Prin. Dr. Sambhaji N. Desai

- CHIEF EDITOR -

Mr. Dhanraj T. Dhangar

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

Printed By : PRASHANT PUBLICATIONS, JALGAON

ISSN : 2348-7143
February 2019

: C O N T E N T S :

1 **Social Reformer : Swami Isrilaprabhupada** 15
- V. Venugopal (VBG DASA, Tirupati)

2 **राष्ट्रभाषा हिंदी के विकास में मराठी भाषिकों का योगदान** 18
– प्राचार्य डॉ. नाना गायकवाड

3 **महिला स्वातंत्र्य चळवळ : महिला समाजसुधारकांचे योगदान** 21
– प्राचार्य डॉ. प्रकाश जाधव

4 **परभणी जिल्ह्यातील बी. रघुनाथ यांचे साहित्य व हैदराबाद मुक्तीसंग्राम (इ.स. १९१३ ते इ.स. १९५३)** 25
– डॉ. गीतांजली भीमराव बोराडे

5 **समाज प्रबोधनातील दिपस्तंभ** 29
– प्रा.डॉ. कावळे बी.एन.

6 **Role of other fields of humanities in social Reforms (Public Administration)** 31
- Dr. Sunil Himmatrao Patil

7 **Syed Ahmed Khan & Muslim Reform In The 19th Century** 34
- Dr. Zoheb Hasan

8 **Literature And Society** 36
- Dr. Anushri Mahurkar

9 **सरदार रामराव गोपाळराव उर्फ बाबासोहब मिरीकर : व्यक्ती आणि कर्तृत्व** 40
– डॉ. अर्चना टाक

10 **महात्मा जोतीराव फुले यांचे शैक्षणिक कार्य : एक अध्ययन** 43
– प्रा.डॉ. कदम डी.के.

11 **Gandhian Perspective on Community and Education** 46
- Dr. Vijaykumar Tupe
- Dr. Kalpana Jamgade

12 **महाराष्ट्रातील समाजसुधारकांचे राष्ट्र निर्मितीमध्ये योगदान** 50
– प्रा.डॉ. विलास घोडे

13 **राष्ट्र उभारणीमध्ये सावित्रीबाईफुले यांचे शैक्षणिक व सामाजिक योगदान** 55
– डॉ. विठ्ठल भिमराव मातकर

14 **साहित्य आणि समाज** 59
– डॉ. विठ्ठल केदारी

15 **कर्मवीर भाऊराव पाटील यांचे देशाच्या जडणघडणीत योगदान** 61
– डॉ. काशीनाथ सोलनकर

16 **Role of Mahatma Jotirao Phule in Nation Building** 63
- Dnyaneshwar M Bansode

17 **भारतातील बालहक्क चळवळ** 65
– प्रा.डॉ. नंदा पांगुळ

18 **WTO And Its Impact on Indian Agriculture** 69
- Prof. Nanwate N.N.

19 **राजर्षी शाहू महाराज – एक कर्मयोगी** 73
– प्रा. सुनिता विठ्ठलराव भोसले

20 **राजर्षी शाहू महाराज यांचे महाराष्ट्राच्या जडणघडणीतील स्थान** 75
– प्रा.डॉ. राजाराम प्रभाकर गावडे

RESEARCH JOURNEY Internationl Multidisciplinary E-Research Journal **ISSN : 2348-7143**
Impact Factor (SJIF) - 6.261 | *Special Issue 109 :* Role of Social Reformers in Nation Building **February 2019**

महिला स्वातंत्र्य चळवळ : महिला समाजसुधारकांचे योगदान

– प्राचार्य डॉ. प्रकाश जाधव
मानवलोक समाजकार्य महाविद्यालय,
अंबाजोगाई जि. बीड

गोषवारा

प्राचीन कालखंडात स्त्रियांना पुरूषांएवढेच स्थान होते. स्त्रियांचा उल्लेख आदराने व गौरवाने केला जात असे. पितृसत्ताक कुटुंब पध्दती असली तरी विवाह, शिक्षण, संपत्ती इत्यादीत समान हक्क होता. स्त्री पुरूष श्रेष्ठ कनिष्ठ अशी भावना नव्हती. उत्तर वैदिक कालखंडात अनेक ग्रंथाची निर्मिती झाली आणि स्त्रियांवर बंधन लादली गेली. उच्च वर्णीय स्त्रियांचा अपवाद वगळता स्त्रियांसाठी शिक्षणाची दारे बंद झाली. विवाह विषयक बंधने वाढली. जीवन साथी निवडायच्या स्वातंत्र्यावर बंधने आली. विधवा पुनर्विवाहावर बंदी घालण्यात आली आणि त्यातूनच बहुपत्नी प्रथा रूढ झाली. स्त्रियांना गुलामासारखी वागणूक दिली जाऊ लागली. तर अनेक ठिकाणी स्त्रिया देवाला अर्पण करण्यात येवू लागल्या. स्त्रियांना जीवन जगणे अवघड झाले व मरण सोपे झाले. पती निधनाने सती जाणे प्रतिष्ठेचे मानले जात होते. मध्ययुगीन कालखंडात राजसत्ता मिळविण्यासाठी युध्द व्हायचे. पुरूष युध्दात जायचे आणि परिणामी घराची जबाबदारी स्त्रियांवर येऊन ठेपली. त्याचा परिणाम म्हणजे चूल आणि मूल ही संकल्पना पुढे आली. मुस्लिम कालखंडात पडदा पध्दती व अनेक बंधने वाढली. सामान्य स्त्रियांची स्थिती अत्यंत बिकट झाली. या स्थितीला वाचा फोडण्यासाठी ब्राम्हो समाजाची स्थापना करून सती प्रथा बंदीचा कायदा १८२३ मध्ये लॉर्ड बेटींगच्या माध्यमातून झाला. ईश्वरचंद्र विद्यासागर यांनी आर्य समाजाची स्थापना करून स्त्री शिक्षण, विधवा पूनर्विवाह व मूर्ती पुजेस विरोध केला. महात्मा फुले यांच्या माध्यमातून १८४८ मध्ये स्त्रियांसाठी शाळा काढली. त्याच प्रमाणे स्त्री मुक्ती चळवळीसाठी महिला समाजसुधारकांचे महत्वाचे योगदान आहे. महिला समाजसुधारकांत अहिल्याबाई होळकर, संत मिराबाई,संत जनाबाई, रमाबाई रानडे, सरोजिनी नायडू, डॉ. ॲनी बेझंट, ताराबाई शिंदे इत्यादी महिला होत्या. या महिला सुधारकांनी महिलाच्या हक्कासाठी लढा दिला म्हणून काही महिला समाज सुधारकांच्या योगदानाचा आढावा घेण्यात आला आहे.

प्रस्तावना

निसर्गाने स्त्री आणि पुरूष अशा दोन जाती निर्माण केल्या. कालांतराने मानवाने स्वार्थी वृत्ती डोळ्यासमोर ठेवून सामाजिक भेद निर्माण केल्याचे दिसून येते. हजारो वर्षापासून सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, शैक्षणिक हक्कापासून स्त्रियांना वंचित ठेवले. प्राचीन कालखंडात महिलांना श्रेष्ठ दर्जा, सर्वच क्षेत्रात सहभाग असायचा असेही संदर्भ सापडतात. तसेच पितृसत्ताक कुटुंब पध्दतीत अस्त्विात असली तरी स्त्रियांना विवाह, कुटुंब, शिक्षण, धर्म, संपत्ती इत्यादीत बरोबरीचे स्थान होते. वैदिक काळात गार्गी आणि मैत्रेयी यासारख्या स्त्रियांना मानाचे स्थान होते. त्यांनी ग्रामीण विकासात महत्वाची भूमिका पार पाडल्याचे दिसून येते. परंतु वैदिक काळात जो मान, सन्मान, दर्जा स्त्रियांना होता त्या नंतरच्या काळात याचा –हास होत गेला. या काळात वैदिक संहिता, ब्राम्हणके, उपनिषदे इत्यादी ग्रंथाची निर्मीती झाली. उत्तर वैदिक कालखंडात, रामायण, महाभारत धर्मग्रंथाची निर्मिती झाली आणि स्त्रियांवर अनेक बंधने लादली गेली. स्मृती पुराणाच्या काळात स्मृतीकारांनी स्त्रियांवर जाचक बंधने लादली. मनुने मनुस्मृतीच्या माध्यमातून स्त्रियांना विवाह, कुटुंब, शिक्षण, राजकारण, संपत्ती इत्यादीपासून वंचित ठेवले. स्त्रियांच्या सार्वजनिक सहभागावर बंदी घातली. या काळात अनिष्ठ प्रथा, बालविवाह, बहुपत्नित्व, विधवा विवाहासाठी बंदी, सतीप्रथा, पडदा पध्दती, देवदासी इत्यादी अनेक समस्या निर्माण झाल्या. स्त्रियांना बालपणी पिता, तरूणपणी पती आणि म्हातारपणी पुत्रावर अवलंबून रहावे लागत असे. मध्ययुगीन कालखंडात हिंदु राज्यातील स्त्रियांना मुस्लिम राज्यकर्ते पळवून नेत असत व जनानखान्यात टाकत असत. मराठेशाहीच्या कालखंडात स्त्री जीवनावर थोडयाफार प्रमाणात बदल घडून आले. छ. शिवाजी महाराजांनी उदारमतवादी धोरण स्विकारून स्त्रियांना मानाचे, आदराचे व प्रतिष्ठेचे स्थान दिले. भक्ती आंदोलनाच्या माध्यमातून संतांनी सर्वसामान्य जनता, क्षुद्र, दलित, स्त्रियांना सामाजिक प्रतिष्ठा मिळवून देण्यासाठी भजन व किर्तनाद्वारे जाणीव जागृती घडवून आणली तरी परंतु स्त्रियांना पूर्णत: स्वातंत्र्य मिळाले नाही. स्त्रियांवरील अन्याय अत्याचारास प्रतिबंध करण्यासाठी समाजात अनेक प्रवाह आले जसे उदारमतवादी, समाजवादी, जहालवादी व मार्क्सवादी परंतु स्त्रियांना विवाहसंस्था, कुटुंब संस्था, धर्मसंस्था इत्यादी क्षेत्रात दुय्यम स्थान दिले गेले. अनेक राष्ट्रांनी स्त्रियांना समान हक्क मिळावा म्हणून प्रयत्न केले. स्त्रियांना हक्क, सन्मान मिळावा यासाठी संविधानात तरतुदी केल्या परंतु तरतुदी नंतरही हक्क मिळालेला नाही. १९६० नंतर स्त्रियांना हक्क मिळावा यासाठी अनेक देशांनी प्रयत्न केल्याचे दिसून येते. स्त्रियांना हक्क मिळावा यासाठी गुरूनानक, कबीर, तुलसीदास, तुकाराम महाराज, आर्यसमाज, प्रार्थनासमाज, महात्मा फुले, शाहु महाराज इत्यादी अनेक समाजसुधारकांनी कार्य केले आहेत. त्याचबरोबर स्त्री स्वातंत्र्यासाठी महिला समाजसुधारकांचे योगदान मोठया प्रमाणात असल्यामुळे संशोधन करणे महत्वाचे ठरते.

पूर्व साहित्याचा आढावा

स्त्रियांना स्वातंत्र्य मिळाले पाहिजे यासाठी अनेक सम ाजसुधारकांचे लक्ष केंद्रीत केले त्या चळवळीच्या साहित्याचाआढावा खालील प्रमाणे घेण्यात आला आहे.

घनश्याम शहा या लेखकाने भारतातील सामाजिक चळवळी या पुस्तकात म्हणतात की, राजाराम मोहन रॉय, ईश्वरचंद विद्यासागर

Printed by : PRASHANT PUBLICATIONS

यासारख्या समाजसुधारकांनी महिलांना अंकित ठेवणाऱ्या प्रचलित धार्मिक व सामाजिक रूढी विरोधात आवाज उठविला. त्यांच्या प्रभावामुळे ब्रिटीश सरकारला सती व्यवस्थेच्या विरोधात तसेच विधवा पुनर्विवाह आदी बाबत कायदे करण्यासाठी आणि बालविवाह प्रथा नष्ट करण्यासाठी प्रोत्साहन मिळाले. मुलीमध्ये शिक्षणाचा प्रचार करण्यासाठीही प्रयत्न करण्यात आले. (घनश्याम शहा : २०१४)

कांबळे सी. टी. व पवळे टी. एस. या लेखकांनी सामाजिक चळवळीची रूपरेषा या पुस्तकात स्त्री चळवळीच्या संदर्भात लेखिका विद्युत भागवत म्हणतात की स्त्री पुरूषामध्ये असणाऱ्या शारीरिक भिन्नतेमुळे स्त्रिया दुय्यम झाल्या नाहीत तर वैदिक काळापासून ते आजपर्यंत स्त्री पुरूषाच्या शारीरिक भिन्नतेमुळे जे अर्थ दिले, जे मूल्य चिकटवले त्यामुळे स्त्रियांची पिळवूणक झाली व होत आहे. (कांबळे सी. टी. व पवळे टी. एस. : २०१०)

देवगावकर एस. जी. या लेखकाने सामाजिक चळवळी आणि परंपरागत आणि नवीन या पुस्तकात म्हणतात की, युध्दात जिंकलेल्या स्त्रिया घरात आणखीच बंदिस्त झाल्या. वारंवार होणाऱ्या युध्दामुळे, परकीय आक्रमणामुळे पराभव करण्याचे धाडस समाजामध्ये नसल्यामुळे स्त्रियांचे पूनर्विवाह बंद झाल्या. सती प्रथेला उत्तेजन मिळाले, शिक्षण, धार्मिक कार्य, आर्थिक हक्क आणि जीवनाला सामोरे जाण्याचे धैर्य हे सर्व भाग कुंठित झाले. स्त्री समाजापुढील काळोखी रात्रही एकोणीसाव्या शतकापर्यंत कायम होती. समाजसुधारकाकडून, राज्यकर्त्याकडून स्त्रियांचे प्रश्न समाजासमोर मांडले जात असले तरी त्यांनी केलेले प्रयत्न अपुरे आहेत. (देगावकर : २००९, १८५)

अरूंधती पाटील, स्त्री आत्मभान ते सक्षमीकरण : एक प्रवास या पुस्तकात म्हणतात की, २५ व २६ डिसेंबर १९२७ महाड येथे भरलेल्या अधिवेशनात अनेक ठराव मांडले त्यापैकी एक ठराव म्हणजे स्त्री, शुद्रांचा उपमर्द करणाऱ्या, त्यांना पशुहिन समजणाऱ्या व त्यांच्यावर अमानवी कायदे व नियम लादणाऱ्या मनुस्मृतीचे दहन करण्याचा ठराव मांडण्यात आला. या ठरावाला गंगुबाई सावंत या महिलेने अनुमोदन दिले. मनुस्मृतीचे दहन हे प्रतिकात्मक होते. पुरूष-स्त्री व जातीजातीतील विषमतेवर आधारित समाजव्यवस्था जाहीरपणे नाकारत आहोत. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी समाजातील महिलांचा दर्जा सुधारावा म्हणून अनेक महत्वाच्या सुचना केल्या आहेत. (अरूंधती पाटील : २०१५)

संशोधनाचे उद्देश

१. स्त्री स्वातंत्र्य चळवळीच्या ऐतिहासिक पार्श्वभूमिचा शोध घेणे.
२. स्त्री स्वातंत्र्यासाठी महिला समाजसुधारकांच्या योगदानाचे अध्ययन करणे.

संशोधन पध्दती

हजारो वर्षापासून गुलामगिरीत असलेल्या स्त्रियांना सामाजिक जोखडातून मूक्त करण्यासाठी पुरूष समाजसुधारकांचे कार्य खुप व्यापक प्रमाणात आहेत. परंतु पुरूषाबरोबरच महिला समाजसुधारकांचे योगदान अलौकिक आहे. ज्या ज्या महिलांनी महिला मुक्तीसाठी प्रयत्न केलेले आहेत त्यातील काहीच महिलांच्या चळवळींचा संक्षिप्त रूपात आढावा या संशोधनात मांडण्यात आलेला आहे. महिलांना हक्क मिळावे , स्वातंत्र्य मिळावे म्हणून महिला समाजसुधारकांनी प्रयत्न केले त्याची माहिती ग्रंथ, पुस्तके, विश्वकोष इत्यादीच्या माध्यमातून दुय्यम स्त्रोताच्या सहाय्याने माहिती संकलित केली आहे व त्या माहितीची वर्णनात्मक पध्दतीद्वारे मांडणी करून निष्कर्ष काढण्यात आलेले आहेत.

स्त्री चळवळ

स्त्रियांना अधिकार मिळावेत म्हणून स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर अनेक राष्ट्रांनी प्रयत्न केलेले आहेत. स्त्री चळवळी ही १९६० नंतर पाश्चात्य देशात सुरू झाली. जरी विकसित राष्ट्र म्हणून जी राष्ट्रे उदयास आली आहेत त्या राष्ट्रात देखिल स्त्रियांना हक्क दिला गेला नव्हता. अमेरिका, फ्रांस, ब्रिटन, पोलंड, इटली, हंगेरी या देशात स्त्रियांचे आरोग्य, शिक्षण, कुटुंबातील अत्याचार, लैंगिक पिळवणूक, राजकीय सहभाग नोंदवावा म्हणून १९६० नंतर प्रयत्न केले गेले. संयुक्त राष्ट्र संघाने १९७५ ते १९८५ महिलांचे दशक म्हणून घोषित केले. म्हणून ०८ मार्च हा जागतिक महिला दिन म्हणून पाळला जातो. जागतिक पातळीवर विविध देशात स्वातंत्र्य समता, बंधुता व न्याय या सामाजिक मूल्यांचा पुरस्कार करून स्त्रियांचे सक्षमीकरण घडवून आणण्यासाठी प्रयत्न केला. तर दुसरीकडे प्लेटो, ॲरिस्टॉटल, रूसो, मार्क्स, एंजेल्स या शास्त्रज्ञांनी स्वातंत्र्याचा पुरस्कार करून देखील पुरूष समाज व्यवस्थेकडून स्त्रियांना समान हक्क दिला गेला नाही. स्त्री पुरूष समान कायदा असला तरीही स्त्रियांना तामिळनाडू या राज्यात शबरीमला या मंदिरात महिलांना प्रवेश नाकारला जातो. तसेच महाराष्ट्रात शनिशिंगणापूर येथे मंदीर चौथऱ्यावर प्रवेश मिळविण्यासाठी संघर्ष करावा लागला. म्हणून स्त्री चळवळीच्या संदर्भात मिरा देसाई म्हणतात स्त्रियांची चळवळ म्हणजे समानता आणि स्वातंत्र्य हे समान ध्येय मिळविण्यासाठी केलेला संघटित प्रयत्न होय. स्वातंत्र्य प्राप्ती नंतर स्त्रियांना हक्क मिळावेत यासाठी भारतात अनेक संविधानात्मक तरतुदी करण्यात आलेल्या आहेत. कलम १४ मध्ये कायद्यापुढे समानता, कलम १५ - धर्म, जात, पंथ इत्यादी कारणामुळे भेदभाव करू नये, कलम ३९ (डी) समान काम समान वेतन, कलम २४३ - स्थानिक स्वराज्य संस्थेत स्त्रियांसाठी राखीव जागा व स्त्रियांना संरक्षण देण्यासाठी अनेक तरतुदी केलेल्या आहेत. भक्ती चळवळीपासून ते आजतागायत महिला चळवळीसाठी प्रयत्न केल्यामुळे सद्यस्थितीत महिला विविध ठिकाणी नौकरी, व्यवसाय व राजकारणात कामे करतांना दिसून येतात.

महिला समाजसुधारकांचे योगदान

पुण्यश्लोक अहिल्याबाई होळकर

अहिल्याबाईचा जन्म जामखेड तालुक्यातील चौंडी येथे ३१ मे १७२५ रोजी माणकोजी शिंदे पाटलांच्या घरी जन्म झाला. बाजीराव पेशव्याचे मल्हारराव होळकर हे सरदार होते. ते माळवा प्रांताचे जहागीरदार होते. वयाच्या ८ व्या वर्षी अहिल्याबाईचा विवाह मल्हाररावांचे चिरंजीव खंडेराव सोबत झाला. खंडेरावांचा मृत्यू कुम्हेरच्या लढाईत १७५४ रोजी झाला. सासरे मल्हाररावांनी अहिल्याबाईंना सती जावू दिले नाही. १२ वर्षा नंतर मल्हारराव हेही मृत्यू पावले. आणि माळवा प्रांताचा कारभार इ. स. १७६७ ते

[illegible] [illegible] अहिल्याबाईंना चालविला. अहिल्याबाईचे पुत्र गेल्यानंतर [illegible] दु:खात असतांना होळकरांचे दिवाणजी गंगाधरपंत चंद्रचुड [illegible] होळकराचे राज्य हडपण्यासाठी कट कारस्थान सुरू केले. [illegible] [illegible] राजदरबारात ठणकावून सांगितले पूर्वजांनी मिळविलेला [illegible] टिकविण्यासाठी माझं रक्त सांडलं तरी चालेल परंतु पेशव्याचे कारस्थान चालू देणार नाही. अहिल्याबाईंनी आपल्या कारकिर्दीत अनेक कामे केली त्यात कारागिरांनी काम, रस्ता, धर्मशळा, विहिरी, [illegible] केले इ. कामे केली. विशेष म्हणजे स्त्रियांना कपडे धुण्यासाठी [illegible] नदीवर जावे लागत असे त्यासाठी नर्मदा नदीवर घाट बांधले. राजदरबारात महिलांना सहभागी करून घेणे, घाट बांधतांना महिलांचा [illegible] घेणे, महिलांना अडी अडचणी मांडण्याचा अधिकार, विशेष [illegible] पेशवाईत विधवा झालेल्या स्त्रियांना सरकारी खजीन्यात संपत्ती [illegible] करावी लागत असे परंतु अहिल्याबाईंनी संपत्ती घेतली नाही. [illegible] हस्ते धर्मशाळा बांधा असा सल्ला दिला. या काळात स्त्रियांना [illegible] सहभाग, विधवेला संरक्षण मिळाले.

सावित्रीबाई फुले

स्त्री शिक्षणाच्या आद्य क्रांतीकारक म्हणून सावित्रीबाई फुले [illegible] [illegible] आदराने घेतले जाते. हजारो वर्षापासून स्त्रियांना शिक्षणापासून [illegible] ठेवले म्हणून स्त्री मुक्तीसाठी एकच मार्ग म्हणजे शिक्षण होय. [illegible] चाहूल ओळखून महात्मा जोतिबा फुले समवेत १८४८ साली [illegible] मुलींची शाळा काढली. १८५२ साली अनुसूचित जाती, जमाती व अस्पृश्य लोकांच्या विद्यार्थ्यांसाठी शाळा काढली. सावित्रीबाईंनी [illegible] शिक्षण घेवून पुढे शिक्षक व मुख्याध्यापिका म्हणून महत्वाची भूमिका बजावली. शिक्षकाची भूमिका बजावतांना समाजातून विरोध [illegible] रस्त्यातून जातांना अंगावर शेण फेकले गेले, काही लोकांनी [illegible] बुडवी म्हणून शिव्या दिल्या. काहींनी सटवी तर तुझ्या ४२ पिढया [illegible] जातील अशी विविध शिव्या घालून सूध्दा समाज सुधारणेला [illegible] नाही. काही वेळेत गुंडानी महार, मांगाच्या मुलांना शिकवणे [illegible] [illegible] नाही तर तुझी अब्रु शाबुत राहणार नाही अशी धमकी [illegible] परंतु या धमक्यांना न घाबरता महात्मा फुले यांच्या सोबत [illegible] मध्ये विधवा पुनर्विवाहास साहय, १८६३ बालहत्या प्रतिबंध [illegible] स्थापना, १८६८ घरचा पाण्याचा हौद अस्पृश्यांसाठी खुला [illegible] २४ सप्टेंबर १८७३ सत्यशोधक समाजाची स्थापना, १८६३ [illegible] पाऊल पडलेल्या निराधार मातासाठी प्रसुतीगृह, १८५० विधवा [illegible] कायदा पास केला. १४ एप्रिल १८९० केशवपन विरूध्द [illegible] नाव्हाचा संप घडवून आणला. १८८२ हंटर कमिशनसमोर साक्ष [illegible] अनेक समाजसुधारणात सावित्रीबाई फुले यांचे योगदान आहे. [illegible] फुले यांच्या निधनानंतर (१८९०) सत्यशोधक समाजाची धुरा [illegible]. त्यांनी आपल्या साहित्याच्या माध्यमातून अनुक्रमे १८५० [illegible] मध्ये प्रकाशित काव्यफुले व बावनकशी सुबोध रत्नाकार [illegible] काव्यसंग्रह लिहिली. १८९६ साली दुष्काळात भरीव कार्य केले. [illegible] शरीरविक्रय करणाऱ्या महिलांना दुष्टाच्या तावडीतून [illegible] त्यांना सत्यशोधक कुटुंबात आश्रय दिला. १८९६-९७ मध्ये [illegible] [illegible] प्लेगची साथ आली अनेक जण मृत्युमुखी पडत होते. [illegible] [illegible] करण्यासाठी ससाणे यांच्या माळावर दवाखाना सुरू केला. प्लेगची सेवा करणाऱ्या सावित्रीबाईंना प्लेगची लागण झाली आणि १० मार्च १८९७ रोजी त्यांचे निधन झाले. स्त्रियांनी शिकले पाहिजे, अनाथांना आश्रय दिला म्हणून एक लेखिका, समाजकार्यकर्त्या, शिक्षीका म्हणून त्यांनी कामे केली आहेत.

रमाबाई रानडे

रमाबाई रानडे या न्या. महादेव गोविंद रानडे यांच्या द्वितीय पत्नी. रानडे यांनी रमाबाईंनी इंग्रजी भाषा शिकल्या. रानडे हे रमाबाईंना नेहमी उत्तेजन देत असत, सभा सम्मेलनात भाग घेत असत. तसेच ते चांगली भाषणेही देत. रमाबाईंचा जन्म सातारा जिल्हयातील कुर्लेकर कुटुंबात माधवरावांच्या घरी झाला. त्या बालपणापासून हुशार होत्या. त्याकाळची परिस्थिती अतिशय बिकट होती. बालविवाह, विधवाचे हाल, पडदा पध्दती, आत्महत्या इ. सामाजिक वाईट चालिरितीनी समाज पोखरून निघाला होता. म्हणून पारंपारिक समाजात सुधारणा करण्यासाठी रमाबाई रानडे यांनी कार्य केले. १९०२ मध्ये स्वत:च्या घरात हिंदु लेडिज सोशल क्लबची स्थापना केली. त्यांचा उद्देश स्त्रियामध्ये ज्ञान प्रसार करून सामाजिक कर्तव्याची जाणीव उत्पन्न करणे हा होता. १९०४ - मुंबईत आद्य भारत महिला परिषद, सेवा सदनाची स्थापना मुंबईत १२ जुलै १९०८ व पुण्यात २ ऑक्टोबर १९०९ केली. सेवा सदन स्थेचे उपनाव सिस्टर्स ऑफ इंडिया सोसायटी असे होते. १९०४ मध्ये सरकार मार्फत येरवडा येथील तुरूंगात बिनसरकारी मानद अधिक्षक होण्याचा मान्य केले. नेहमी कैद्यांना मार्गदर्शन करीत. रमाबाई रानडे सेवासदनच्या माध्यमातून व परिषदेच्या माध्यमातून ज्या काळात स्त्रियांना शिक्षणापासून वंचित ठेवले त्या काळात त्यांनी स्वत: मुळाक्षरापासून शिक्षणाची सुरूवात केली. स्त्री शिक्षणाचे महत्त्व पटवून दिले. त्यांनी महाराष्ट्रात नव्हेतर इतर प्रांतातही स्वत: जावून अनेक उपक्रम घेतले. त्यांना व्यावसायिक शिक्षण मिळून त्या स्वत:च्या पायावर उभे कशा राहतील यासाठी प्रयत्न केले. स्त्रियांना मतदानाचा हक्क मिळावा म्हणून रमाबाईंनी शासनाकडे मागणी केली. विविध सभा भरवून स्त्रियांच्या हक्कांची जाणीव करून दिली. परिणामत: विधीमंडळाच्या निवडणूकीत स्त्रियांना मर्यादित का होईना पण मतदानाचा हक्क मिळाला. मतदानाचा पाया १९२१ मध्ये घातला. त्यांनी केलेल्या कार्याची पावती म्हणून १९१३ मध्ये सरकारने कैसर ए हिंद हे पदक बहाल केले आणि १५ ऑगष्ट १९६२ ला रमाबाईंच्या जन्मशताब्दी वर्षात भारतीय टपाल खात्याने पोस्टाचे तिकीट प्रकाशित केले. त्यांच्या जीवन पटावर उंच माझा झोका ही मालिका २०१२ मध्ये झी मराठीने प्रदर्शित केली.

निष्कर्ष

हजारो वर्षापासून पितृसत्ताक कुटुंब पध्दतीने स्त्रियांना अनेक बंधनात अडकवण्यात आले. या बंधातून मुक्त करण्यासाठी भक्तीचळवळीच्या माध्यमातून जात पात, धर्म, स्त्री-पुरूष, श्रेष्ठ-कनिष्ठ असा भेदभाव नाहीसा करण्याचा प्रयत्न केला. एवढयावर प्रश्न सुटले नाहीत म्हणून राजाराम मोहन रॉय यांनी ब्राम्हो समाजाची स्थापना केली. स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी आर्य समाजाची स्थापना करून दोन्ही समाजांनी महिलांसाठी, बालविवाह बंदीसाठी प्रयत्न केले. बालहत्या, केशवपण, बहुपत्नी प्रथा, विधवा पुनर्विवाहासाठी प्रयत्न,

आंतरजातीय विवाह, स्त्री शिक्षण इत्यादी समाजसुधारणेसाठी कार्य केले. त्याचबरोबर महात्मा फुले, विठ्ठल रामजी शिंदे, शाहु महाराज, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी समाजात परिवर्तन व्हावे म्हणून प्रयत्न केले. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर अनेक राष्ट्रांनी १९६० नंतर महिलांना समता, स्वातंत्र्य, बंधुता व न्याय या मानवी मूल्याचा पुरस्कार करून स्त्रियांना सक्षमीकरण घडवून आणण्याचा प्रयत्न केला जात आहे. अनेक राष्ट्र आपल्या देशाच्या संविधानात अनेक तरतुदी केल्या आहेत. जरी संविधानात्मक तरतुदी केल्या असल्या तरी स्वातंत्र्यपूर्वी महिलांना न्यायहक्क मिळावे म्ळणून अनेक पुरूष समाजसुधारकांनी प्रयत्न केले. त्याच बरोबर महिला समाजसुधारकांचे योगदान अत्यंत महत्वाचे ठरले. त्यात अहिल्याबाई होळकर, सावित्रीबाई फुले, पंडिता रमाबाई, ताराबाई शिंदे अशा अनेक महिलांचे योगदान आहे. महिला समाज सुधारकांनी महिलांना शिक्षण देण्यासाठी प्रयत्न केले. सतीप्रथा बंद करण्यासाठी जागृती केली. विधवा पुनर्विवाहसाठी प्रयत्न केले. निराधार मातांसाठी प्रसूतीगृह, विविध संघ स्थापून वंचित घटकातील महिलांना मार्गदर्शन केले. समाजसुधारकांनी केलेल्या चळवळीचे यश म्हणजे त्याचे कायद्यात रूपांतर करून महिला सक्षमीकरण होत असताना दिसून येते. हेच स्त्री शिक्षणाचे यश म्हणावे लागेल.

संदर्भ

१. अरूंधती पाटील (२०१५), स्त्री : आत्मभान ते सक्षमीकरण एक प्रवास, अरूणा प्रकाशन, लातूर
२. अरूंधती पाटील व प्रकाश जाधव, मुलींचे घटते प्रमाण आणि समाज, राष्ट्रीय परिषद, ६-७ फेब्रुवारी २०१४, मानवलोक समाजकार्य महाविद्यालय, अंबाजोगाई
३. भारताचे संविधान, (२०१४), विधी व न्याय मंत्रालय, महाराष्ट्र राज्य मुंबई
४. देवगावकर एस. जी. (२००९), सामाजिक चळवळी परंपरागत आणि नवीन, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर
५. गुरूनाथ नाडगोंडे, (१९८६), सामाजिक आंदोलने, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे
६. घनश्याम शहा, (२०१७), भारतातील सामाजिक चळवळी, सेज पब्लिकेशन इंडिया लि. मुंबई
७. कांबळे सी. टी. व पवळे टी. एस. (२०१०), भारतातील सामाजिक चळवळींची रूपरेषा, क्रिएटिव्ह पब्लिकेशन, नांदेड
८. माधवी क. वी., १०१ श्रेष्ठ महिला, विद्याभारतीय प्रकाशन, मेन रोड, लातूर
९. निलम ताटके (२००८), समाजकार्य कोश, डायमंड, पुणे
१०. स. मा. गर्गे, भारतीय समाज विज्ञान कोश, खंड .४, संचालक समाज विज्ञान मंडळ, शिवाजी नगर पुणे

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

Impact Factor - 6.261

ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

March-2019 Special Issue - 164

Mahatma Gandhi's Thoughts & Its Present Relevance

Guest Editor:
Dr. C. J. Khillare
Principal
Rayat Shikshan Sanstha's
Rajarshi Chhatrapati Shahu College,
Kolhapur, Dist. Kolhapur.

Executive Editor of the issue:
Mr. S. M. Mahajan
Dr. Mrs. M. B. Desai
Mrs. M. K. Kannade
Dr. Mrs. B. S. Puntambekar
Dr. M.M. Bandhare
Mr. S.A. Jadhav
Mr. V.K. Akhade
Miss. Dr. S. R. Kulkarni
Miss. A. V. Jadhav
Mr. B. B. Ghurke

Chief Editor:
Dr. Dhanraj Dhangar (Yeola)

RESEARCHJOURNEY

This Journal is indexed in :
- University Grants Commission (UGC)
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

Swatidhan Publications

'RESEARCH JOURNEY' *International E- Research Journal*
Impact Factor - (SJIF) - 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)-0.676 (2013)
Special Issue 164 - Mahatma Gandhi's Thoughts & Its Present Relevance
UGC Approved Journal
ISSN : 2348-7143
March-2019

INDEX

No.	Title of the Paper	Author's Name	Page No.
1	Gandhi Ethical Philosophy for Humanity (A Critical Study)	Tejram Pal	12
2	Relevance of Gandhian Principles of Management and Leadership - Socio-Economic and Political View	Suvarna Kumathekar & Dr.Machhindra Sakate	18
3	Relevance of the Philosophy of Mahatma Gandhi	Mr. Mahadev Sontakke	23
4	Gandhi's Reflections on Everyday Life in India	Mr. Ganesh Narkulwad	26
5	Environmentalism : A Gandhian Perspective	Ketan Bhosale	31
6	An Economic Approaches of Mahatma Gandhi	Reshma Shirgave	35
7	Perception of Khadi among College going Student's in Kolhapur	Mr. Kuldeep Ghorapade, Dr. C. S. Kale	39
8	Economic Thoughts of Mahatma Gandhi: An Overview	Mr. Ashish Bhasme	43
9	Revisiting the 'Mahatma' through Richard Attenborough's 'Gandhi'	Dr. Sanjay Sathe	46
10	Gandhi's View on Cleanliness and Swach Bharat Abhiyan and Its Present Status	Dr. Bhagyashree Puntambekar	49
11	Nonviolence: The Weapon of Gandhiji	Mrs. Komal Oswal	54
12	Clean India Mission and Mahatma Gandhi : With Special Reference to Maharashtra	Prof. Valmik Garje	57
13	Gandhiji's Gram Vikas and Swadeshi Movement through Food Processing Industry in India	Dr. Smt. Anagha Pathak	62
14	Mahatma Gandhi's Thoughts on Women Empowerment and Its Present Relevance	Nazir Pathan & Dr. N. S. Dongare	67
15	Mahatma Gandhi's Decentralization Policy in Today's Scenario	Mrs. Priyanka Suyog Patil	71
16	भारतीय राष्ट्रीय कॉंग्रेस मधील महात्मा गांधींच्या नेतृत्वाचा उदय - एक चिकित्सक अभ्यास	प्रा. संदिप महाजन	74
17	गांधीवाद के प्रमुख आयाम – सत्य और अहिंसा	डॉ.सरोज पाटील	79
18	राहुल सांकृत्यायन के कथा साहित्य में गांधीवादी चेतना	डॉ.रविंद्र पाटील	82
19	महात्मा गांधी और अहिंसा	प्रा.अजित लिपारे	84
20	महात्मा गांधीजींच्या विचारातून, चळवळीतून घडलेली भारतीय स्त्री	रीना कांबळे	86
21	महात्मा गांधीजींची ग्रामविकास संकल्पना	प्रा.बी.आर.नदाफ	89
22	एकविसाव्या शतकातील सर्वात मोठी भेट – महात्मा गांधी	प्रा.प्रविण डांगे	93
23	महात्मा गांधी यांचे सर्वोदय, स्वयंपूर्ण खेडं याविषयीचे विचार	डॉ.के.डी.पाटील	96
24	महात्मा गांधीजींचे विज्ञानवादी विचार	मिलिंद पाटील व समाधान जाधव	100
25	सत्य व अहिंसा : महात्मा गांधीजींच्या शिकवणुकीचे मुख्य आधारस्तंभ	श्री.डी.एन.महाडिक व श्री.व्ही.के.जाधव	103
26	महात्मा गांधीजींचा आर्थिक दृष्टिकोन	डॉ.एम.बी.चौगुले	110
27	महात्मा गांधीजींच्या ग्रामीण विकासाच्या तत्वज्ञानाची सद्यस्थितीतील उपयुक्तता	सुकेशिनी जोगदंड	116
28	महात्मा गांधीच्या चळवळीतील वीरांगना अरुणा असफ अली	डॉ. सिंधू आवळे	122
29	शोधनिबंधाचे नाव-महात्मा गांधीना अभिप्रेत असणारा स्वच्छता विषयक वैज्ञानिक दृष्टिकोन	श्री.अजितकुमार पाटील	125

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) – 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)–0.676 (2013)
Issue 164 - Mahatma Gandhi's Thoughts & Its Present Relevance
UGC Approved Journal
ISSN : 2348-7143
March-2019

महात्मा गांधीजींच्या ग्रामीण विकासाच्या तत्वज्ञानाची सद्यस्थितीतील उपयुक्तता

सुकेशिनी संजय जोगदंड,
सहायक प्राध्यापक,
मानवलोक समाजकार्य महाविद्यालय,
अंबाजोगाई जि. बीड ४३१५१७
मोबा.: ९४०५८२६९७७
ई–मेल: sukeshiniramteke@gmail.com

सारांश:

भारत हा खेडयांचा देश आहे. या देशाला संपन्न व समृध्द बनवायचे असेल तर खेडयाकडे चला असा मुलमंत्र देणारे, महात्मा मोहनदास करमचंद गांधी आजच्या सद्यस्थितीतही खेडयांच्या विकासातुनच देशाचा विकास होईल याविषयीचे महत्व पटवून देतात. ग्रामीण जनतेच्या सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, नैतीक, धार्मिक आणि सांस्कृतीक विकासासाठी सदैव गांधीजींनी स्वतःला वाहुन घेतले होते. खेडयातील जनतेचा विकास हाच भारताचा विकास आहे असे त्यांचे मत होते. खेडयांच्या आत्मनिर्भरतेशिवाय देशाची आत्मनिर्भरता शक्य नाही यावर त्यांचा विश्वास होता. 'हिंद स्वराज' या त्यांच्या पुस्तकात ग्रामीण भागाच्या विकासाचे अनेक प्रयोग त्यांनी सांगीतले आहेत. ग्रामसफाई, आरोग्य, सांडपाणी, मैला यांचे नियोजन, श्रमदान, कृषीक्रांती, खादी, कुटीरउद्योग, आदींसाठी करावयाच्या कामाचे नियोजन याचे सविस्तर वर्णन या पुस्तकात पहायला मिळते. गांधीजी स्वतःला ग्रामवासी मानत. गावाच्या गरजा पुर्ण करण्यासाठी त्यांनी अनेक संस्था सुरू केल्या होत्या. खेडयांची सेवा केल्यानेच खऱ्या स्वराज्याची स्थापना होऊ शकते. जर गांवे नष्ट झाली तर हिंदुस्थान नष्ट होईल. ग्रामीण विकासातील आदर्श गावाची कल्पना करतांना गांधीजी असे म्हणतात कि, गावांची निर्मिती अशा तऱ्हेने केली पाहिजे, जे संपुर्णतः निरोगी असेल, त्यातील घरे आणि झोपडीत खेळती हवा आणि पुरेसा प्रकाश असेल. गावांची निर्मिती अशा वस्तुंपासुन व्हावी ज्या गावापासुन पाच मैलाच्या आत उपलब्ध व्हाव्यात. घरांच्या मागेपुढे पुरेशी रिकामी जागा असावी ज्यामध्ये झाडे व भाजीपाला घेता येईल. आवश्यक तेवढे पाळीव प्राणी पाळता येतील. गावातील रस्ते आणि गल्लीमध्ये धुळ नसेल, आवश्यकतेनुसार गावात विहीरी व पाण्याचे स्त्रोत असावेत जेथे पिण्यासाठी व शेतीसाठी मुबलक पाणी उपलब्ध होईल. सर्वांसाठी उपासना स्थळे असावीत. सहकारी तत्वावरील गोशाळा असाव्यात. प्राथमिक आणि माध्यमिक शाळांमध्ये औद्योगिक प्रशिक्षणाची सोय असावी. गावातील तंटे गावातच सोडविण्याची सोय असावी. गावातील प्रत्येक व्यक्तींला रोजगार उपलब्ध असावा. अशा आदर्श गावाची कल्पना महात्मा गांधीजी करतात. गावातील लोकांना गरीबीच्या शापातुन मुक्तता मिळणे म्हणजे खऱ्या स्वातंत्र्याचा आनंद घेणे होय. महात्मा गांधीजींची ग्रामीण विकासाविषयीची मते ही सद्यस्थितीत शासनामार्फत राबविण्यात येत असलेल्या उपक्रमांची व भविष्यातही विकासाच्या दृष्टीकोनातुन करावयाच्या प्रयत्नांची गरज अधोरेखीत करतात.

प्रस्तावना:

भारतासारख्या विकसनशील लोकशाही राष्ट्रासाठी ग्रामीण विकास हा परवलीचा शब्द आहे. आजही देशातील ६५ ते ७० टक्के लोकसंख्या ग्रामीण भागात वास्तव्य करते. ग्रामीण विकास हा राष्ट्रीय विकासाचा पाया समजला जातो. ग्रामीण विकासाची संकल्पना ही व्यापक, बहुआयामी असली तरी तिचे सामाजिक, आर्थिक, राजकिय, सांस्कृतीक आणि प्रशासकिय असे विविध पैलू आहेत. या पैलुंवर आधारित ग्रामीण

ISSN : 2348-7143
March-2019

भागातील विशेषत: गरीब लोकांच्या राहणीमानात सर्वांगिण बदल घडवून आणणे व त्यांच्या जीवनमानाचा दर्जा सुधारणे हा महत्वाचा हेतु ग्रामीण विकास संकल्पनेमागे आहे. नियोजन मंडळाने ग्रामीण विकासाची व्याख्या पुढीलप्रमाणे केली आहे, 'ज्या प्रक्रियेमुळे ग्रामीण जनतेच्या आर्थिक व सामाजिक जीवनात प्रगती घडवून आणली जाते त्या प्रक्रियेस ग्रामीण विकास असे म्हणतात'. खरे तर ग्रामीण विकासाच्या संकल्पनेत ग्रामीण कल्याण, ग्रामीण पुनर्बांधणी (अध्यात्मिक, मानसिक, शारीरिक, सामाजिक आणि आर्थिक विकास), ग्रामीण समुदाय विकास (लोकसहभाग आणि स्थानीक नेतृत्व विकास) आणि शाश्वत विकास या घटकांचा समावेश होतो. अलीकडे शाश्वत विकासावर अधिक भर देण्यात येत आहे. शाश्वत विकास जनतेला स्वयंपुर्ण व सक्षम करण्यासाठी आवश्यक असला तरी तो केवळ वर्तमानस्थितीचाच विचार करणारा आहे. अशा विकासाच्या उपाययोजनातुन भविष्यकाळात नव्या समस्यांना सामोरे जावे लागणार हे आजच्या शाश्वत विकासातुन प्रकर्षाने जाणवते. कारण सध्याचे युग हे 'वापरा आणि टाकुन दया' या विचारांचा अंगीकार करणारे आहे. या विचारात भविष्यासाठीच्या तरतुदींचा तसेच समाजाच्या नैतीक व चिरंतर जगण्याच्या पध्दतीचा फारसा विचार होतांना दिसत नाही. सहजीवनाची नैतीक मुल्य, सर्वांना सोबत घेण्याची प्रवृत्ती या विचारात दिसत नाही. पुढील पिढयांसाठीसुध्दा ही एक मोठी समस्या ठरणार आहे. म्हणुन शाश्वत विकासाच्या विचारांची आणि कार्यक्रमांचीही पुनर्बांधणी करणे गरजेचे आहे. महात्मा गांधींच्या ग्रामस्वराज्याचा अंगीकार शाश्वत विकासात झाला तर खऱ्या अर्थाने विकासाचे स्वप्न सत्यात उतरण्यास वेळ लागणार नाही.

भारताला स्वातंत्र्य मिळुन आज ७२ वर्षांचा कालखंड लोटला. केंद्र आणि राज्य सरकारांनी ग्रामीण भागाच्या विकासासाठी अनेक योजना राबविल्या मात्र आजही ग्रामीण भागाचा वा तेथे वास्तव्य करणाऱ्या ग्रामस्थांच्या जीवनात म्हणावा तसा बदल झालेला दिसत नाही. कृषी, सिंचन, रोजगार, शिक्षण, आरोग्य, रस्ते, वाहतुक व दळणवळण सोयींचा अभाव, बेकारी, दारिद्रय, उपासमार, शेतकरी आत्महत्या, मागासलेपण या व अशा अनेक समस्या आजही ग्रामीण भागात प्रकर्षाने जाणवतात.

ग्रामीण विकासाचे स्वप्न साकार करण्यासाठी १९५१ पासुन धोरणात्मक कार्यक्रम राबविले गेले. ज्यामध्ये सामुहीक विकास कार्यक्रम १९५२, खादी ग्रामोद्योग कार्यक्रम १९५७, राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार कार्यक्रम १९८०, वीस कलमी कार्यक्रम १९८०, एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रम १९७८-७९, इंदिरा आवास योजना १९८८-८९, जवाहर रोजगार योजना १९८९-९०, महाराष्ट्र रोजगार हमी योजना १९७४, संत गाडगेबाबा ग्राम स्वच्छता अभियान २०००, राष्ट्रीय रोजगार हमी योजना' २००५ माजी राष्ट्रपती डॉ. ए. पी. जे अब्दुल कलाम यांनी सांगितलेले 'पुरा' (Provisions of Urban Amenities to Rural Areas) प्रारूप, पंचायत राज संबंधीचे केरळ प्रारूप, शाश्वत विकासाचे प्रारूप ग्रामीण विकासासाठी अंमलात आणले गेले. मात्र या सर्व योजना व प्रारूपांचा म्हणावा तसा प्रभाव दिसुन येत नाही. म्हणुन पुन्हा एकदा नव्याने ग्रामीण विकासाचा पुनर्विचार करणे गरजेचे ठरते.

सद्यस्थितीत देशात ग्रामीण विकासासाठीची धोरणे, कार्यक्रम व त्याची अंमलबजावणी ज्या गतीने होत आहे. विकास करतांना गावांचे शहरीकरण करण्यावर जो भर दिला जात आहे. त्यामध्ये गावातील सामाजिक, सांस्कृतीक व नैतीक मुल्यांचा विचार फारसा होतांना दिसत नाही. भारतीय ग्रामरचना ही 'वसुधैव कुटुंबकम' या तत्वाची होती. भारतीय संविधानाच्या मुलभुत कर्तव्यामध्ये ही या तत्वांचे पालन करण्याविषयी मार्गदर्शन करण्यात आले आहे. मात्र जागतिकीकरणाच्या व आधुनिकीकरणाच्या नावाखाली सामाजिक, सांस्कृतीक व नैतीक मुल्यांचा ऱ्हास होत आहे. सहजीवनातुन विकास ही संकल्पनाही संपुष्टात येऊ लागली आहे.

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)-0.676 (2013)
Special Issue 164 - Mahatma Gandhi's Thoughts & Its Present Relevance
UGC Approved Journal
ISSN : 2348-7143
March-2019

सहजीवनावर आधारित विकास आणावयाचा असेल तर पुन्हा एकदा गांधींच्या ग्रामस्वराज्याचा प्रारूपाचा विचार करणे आवश्यक आहे.

उद्देश:

१) म. गांधीजींच्या ग्रामीण विकास संकल्पनेच्या भुमिकेचा अभ्यास करणे.

२) म. गांधीजींच्या ग्रामस्वराज्य प्रारूपांचा सद्यस्थितीतील विकासाशी असलेला सहसंबंध अभ्यासणे.

३) म. गांधीजींचे ग्रामीण पुनर्निर्माणाचे तत्वज्ञान समजुन घेणे.

अभ्यासपध्दती:

प्रस्तुत शोधनिबंध हा महात्मा गांधींच्या ग्रामस्वराज्य व ग्रामीण विकास या संकल्पनेच्या विचारांचे सद्यस्थितीतील महत्व सांगणारा आहे. तसेच महात्मा गांधीजीच्या विचारांचे वर्णन करणारा असल्यामुळे वर्णनात्मक संशोधन आराखडयाचा वापर करण्यात आला आहे. या शोधनिबंधासाठी महात्मा गांधीजींनी लिहिलेल्या तसेच महात्मा गांधींच्या भुमिकेवर लिहिल्या गेलेल्या पुस्तकांचा आधार घेण्यात आला आहे. तथ्य संकलनासाठी दुय्यम साधनांचा वापर करून प्रस्तुत शोधनिबंध सादर करण्यात येत आहे.

म. गांधीजींचे ग्रामीण पुनर्निर्माणाचे तत्वज्ञान:

म. गांधीजींनी ग्रामीण विकासाची जी परिकल्पना केली होती ती एक आदर्श आणि समग्र विकासाची परिकल्पना होती. गावाच्या विकासासाठी ते ग्रामस्वराज्य आवश्यक मानत होते. त्यांची अशी धारणा होती की, ग्रामस्वराज्य आज आमच्या देशाची सर्वात मोठी आवश्यकता आहे. जोपर्यंत गांव स्वतंत्र विकसित होणार नाही, तोपर्यंत देशाच्या स्वातंत्र्याला कांहीही अर्थ नाही. आज भारतीय गावांची स्थिती अत्यंत दयनीय, गंभीर व विस्कळीत आहे. ग्रामीण उद्योग संपुष्टात येत आहेत. गावातील जनता सरकारची मदत आणि सहकार्यामुळे परावलंबी झाली आहे. सर्व बाजुंनी गांव झिजत आहे. कमजोर, दुर्बल गावांचा देश कमजोरच राहणार. सैन्य व शस्त्रास्त्रांच्या बळावर कोणताही देश मजबुत किंवा बलशाली बनु शकत नाही. गावाची सक्षमता हीच देशाची सक्षमता आहे. आणि गावाला सक्षम करण्याचा एकमेव मार्ग ग्रामस्वराज्य आहे. ग्रामस्वराज्यासाठी म. गांधीजींनी अठरा कलमी रचनात्मक कार्यक्रम दिलेला आहे. ज्यामध्ये राष्ट्रीय एकात्मता, अस्पृश्यता निवारण, दारूबंदी, खादी, ग्रामोद्योग, ग्रामसफाई, मुलोद्योग शिक्षण, प्रांतीय भाषा, राष्ट्रभाषा, आर्थिक समता, शेतकरी, मजूर, आदिवासी, महारोगीसेवा, महिला, विद्यार्थी आणि निसर्गोपचार. १९०९ साली लिहिलेल्या हिंदस्वराज या पुस्तकातील ही ग्रामस्वराज्याची रचनात्मक योजना आजही शासनाच्या बहुतांशी कल्याणकारी उपक्रमांमधुन अंमलात येतांना पहावयास मिळते. महाराष्ट्रातील श्री. अण्णा हजारे यांचे राळेगण सिध्दी गाव ग्रामस्वराज्याचे प्रारूप म्हणुन त्याकडे बघता येईल. जेथे वरीलपैकी ग्रामस्वराज्य उपक्रमांचा अवलंब करून स्वावलंबन स्विकारण्याचा प्रयत्न झालेला आहे. भारतात या धर्तीवर अनेक खेडयांचा विकास झाल्यास ग्रामस्वराज्य येण्यास वेळ लागणार नाही. स्वराज्य, स्वदेशी, सत्याग्रह ही ग्रामस्वराज्याची खरी अंगे आहेत.

ग्रामीण पुनर्घटनेचे पहिले पाऊल म्हणुन म. गांधीजींनी ग्रामसफाईला महत्व दिले आहे. आज देशात संपुर्ण स्वच्छता अभियानाच्या माध्यमातुन सफाईचे काम व्यापक प्रमाणावर सुरू आहे. गांवोगांवीही या अभियानाची अंमलबजावणी मोठया प्रमाणावर होतांना दिसते. स्वच्छता अभियानाचा शौचालय बांधणी व वापर हा सुध्दा एक महत्वाचा उद्देश सांगीतला गेला आहे. यासाठी शासनाने हजारो कोटी रूपये उपलब्धही करून दिले आहेत. स्वच्छ गांव व शहरांसाठी आकर्षक स्वरूपाच्या बक्षीसांचीही शासकीय तिजोरीतुन लयलुट केली जाते. बक्षीस मिळविण्याच्या आशेतुन गांवे, शहरे सहभाग नोंदवितात. बक्षीसेही मिळवितात परंतु दिर्घकाळ अशा

ISSN : 2348-7143
March-2019

प्रकारच्या योजनांचा प्रभाव दिसत नाही ही शोकांतीका आहे. याउलट म. गांधी असे म्हणतात, 'गावाच्या पुनर्घटनेचे पहिले पाऊल म्हणजे आरोग्य रक्षणाकडे लक्ष पुरविणे हे आहे. गावाच्या पुनर्घटनेत जर ग्रामीण सफाईचा समावेश केला नाही तर आमची गावे आज आहेत तशीच उकीरडयासारखी राहतील. ज्या ग्रामसेवकाला गावची स्वच्छता करण्याच्या शास्त्राचे ज्ञान नाही तो ग्रामसेवा करण्यास पात्र नाही. लोकांचे जर मनापासुन सहकार्य नसेल तर कोणतेही सरकार लोकांच्या काही सवयी बदलू शकणार नाही. लेखणी इतक्याच सहजतेने व अभिमानाने झाडू, फावडे चालविले तर या कामाला खर्चाचा प्रश्न जवळजवळ पुर्णपणे टाळता येतो. गावची सफाई हा ग्रामजीवनाचा अत्यंत महत्वाचा भाग आहे.' मात्र झगमगाट, चंगळवाद जीवनपध्दतीमुळे व पाश्चीमात्य संस्कृतीच्या अंधानुकरणामुळे ग्रामसफाईचा अर्थच बदलुन गेला आहे. बदलत्या काळाबरोबरच ग्रामसफाईचा विचार होतांना मानवी मलमुत्राची योग्य विल्हेवाट, शौचालय तेथे खत निर्मिती कारखाना, सेंद्रिय शेतीला प्राधान्य, गावांतील शौचालयांच्या सामुदायीक सहभागातुनव गोबरगॅस युनिटमधुन गावची गरज भागविणारे आगखेडा जि. वाशीम च्या धर्तीवर वीजनिर्मितीसारखे उपक्रम यांची जोड दिल्यास सामुदायीक स्वास्थ टिकवून ठेवता येईल, आर्थिक विकासही होईल आणि ग्रामीण विकास क्रांतीला नवी दिशा प्राप्त होईल यात दुमत नाही.

ग्रामीण विकासासाठी रोजगार आधारित ग्रामीण अर्थनीतीसंबंधी म. गांधीजीनी अर्थतज्ञांना आवाहन करतांना असे म्हटले होते कि, आपले पुर्वग्रह सोडून दया. पश्चिमेकडील आर्थीक विकस विसरून जा. खेडयात जाऊन तेथील परिस्थितीचे अवलोकन करा. लोकांसोबत लोकजीवनाच्या गुणदोषांची चर्चा करा. त्यानंतर ठोस व मुलभूत माहितीवर आधारित स्वतंत्र आणि लाभदायक अर्थशास्त्राची रचना करा. जे भारताच्या परिस्थितीला अनुकुल असेल आणि देशातील सामान्य लोकांचा उध्दार करेल. आर्थीक नीतीचा सार्वजनीक जीवनात समावेश झाला पाहिजे. आज मुठभर लोकांच्या हातात अर्थसत्ता केंद्रित झाली आहे. अर्जुन सेनगुप्तांच्या अहवालानुसार देशातील ८४ कोटी लोक ९ ते २० रूपयांमध्ये जीवन व्यतीत करतात. उद्योग आणि सेवाक्षेत्रावर आधारित अर्थव्यवस्था बदलल्याशिवाय बहुसंख्य जनतेच्या जीवननिर्वाहाचा दर्जा बदलता येणार नाही. भारत हा खेडयांचा देश आहे. शेती हा ग्रामीण जीवनाचा व ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा आधार आहे. शेतीउत्पादनावर आधारित राष्ट्रीय उत्पन्नाचे एकक ठरविल्यास ग्रामीण गरीबांच्या जीवनात आमुलाग्र परिवर्तन होऊ शकते. डॉक्टर, वकील, इंजीनियर यांच्याप्रमाणे शेतकऱ्यालाही आपल्या उत्पादनाची किंमत ठरविण्याचा अधिकार असला पाहिजे. शेतीउत्पादनाची विक्रीही त्याने स्वत: केली पाहिजे. दलाल व्यवस्थेचा प्रभाव कमी झाल्याशिवाय ग्रामीण दारिद्रय संपणार नाही. शेतकऱ्यांच्या मोठया प्रमाणावर होणाऱ्या आत्महत्या थांबविता येतील. ग्रामीण दारिद्रय कमी करायचे असल्यास त्याला रोजगाराची जोड देणे आवश्यक आहे. गावांमध्ये रोजगारासाठी खादीनिर्मितीचे कारखाने सुरू करावे लागतील. शहरांमध्ये चालणारे मोठमोठे कापड निर्मिती कारखाने गावपरिसरात आणले तर रोजगाराचा प्रश्न सुटेल. कच्चा माल स्थानीक पातळीवर उपलब्ध होत असल्यामुळे किंमतही कमी होईल. महागाईचा भस्मासुर आटोक्यात आणता येईल. सर्व शासकीय, निमशासकिय, कार्यालये, दवाखाने, सेवा क्षेत्र येथे खादीच्या कापडाचा वापर अनिवार्य केल्यास बाजारपेठही सहजरित्या उपलब्ध होऊ शकते. याच धर्तीवर इतरही ग्रामीण कारागीर, दुधप्रक्रिया, शेतीपुरक कुटीरउद्योग, लघुउद्योग सुरू केल्यास गावे आर्थिकदृष्टया स्वावलंबी व स्वयंपुर्ण होण्यास वेळ लागणार नाही. शहरांची अतोनात सूज थांबविता येईल.

सत्याग्रह ही म. गांधीजींच्या तत्वज्ञानातील एक मौलीक व मुलभुत संकल्पना आहे. सत्य आणि अहिंसा या दोन तत्वांच्या आधारे सत्याग्रह संकल्पनेचा विकास केलेला आहे. जगातील विचार विश्वाला व शोषीत मानवी समुहाला दिलेली अनमोल अशी देणगी आहे. संपुर्ण जगामध्ये म. गांधीशिवाय अन्य कोणत्याही राजकिय नेत्यांनी वा विचारवंतांनी सत्याग्रहाचा वापर सामाजिक, राजकीय, आर्थिक समस्या सोडविण्यासाठी केलेला नाही. हिंसा आणि युध्दाला एक नैतीक पर्याय म्हणून गांधीजींनी सत्याग्रहाचा स्विकार केला आहे. सत्याग्रह विविध समस्या व संघर्ष सोडविण्याचे एक उपयुक्त साधन आहे. अन्याय निवारणाचे व न्याय प्रस्थापित करण्याचे प्रभावी तंत्र आहे. सत्याग्रहाची सुरवात गांधीजींनी दक्षिण आफ्रीकेमध्ये जरी केली असली तरी

चंपारण्या व गुजरातमधील खेडाचा शेतकऱ्यांसाठी केलेला सत्याग्रह ग्रामीण विकासाच्या प्रक्रियेतील व शेतकऱ्यांच्या सामाजिक, आर्थिक, राजकीय विकासाचा महत्वाचा मार्ग होता. गुलामगिरी व शोषणाविरूध्द न्याय मिळविण्यासाठी केलेला तो एक संघर्ष होता. सत्यबळ, प्रेमबळ आणि नैतीक बळ हे सत्याग्रहाचे आधार आहेत. अहिंसेच्या मार्गाने क्रांती करण्याचा प्रभावी मार्ग आहे. अहिंसा मानवी संबंध सुदृढ करण्याचे व टिकविण्याचे सामान्य नियम बनु शकते. अहिंसेमुळे मानवी जीवनामध्ये सुरक्षितता आणि परस्परांना सहकार्य करण्याच्या वृत्तीचा विकास होतो. अहिंसात्मक सहजीवन ही मानवाची प्रकृती तर हिंसायुक्त संघर्ष ही मानवी जीवनातील विकृती आहे यावर गांधीजींचा भर होता. कोणत्याही राष्ट्राचा व समाजाचा विकास होण्यासाठी तेथे शांतता असणे आवश्यक असते. अहिंसक क्रांतीतुन शांततेचे वातावरण तयार करणे शक्य होते. म्हणुन अहिंसक क्रांतीच सर्वांचे कल्याण साधु शकते याविषयी ते ठाम होते.

आज देशात सगळीकडेच अशांतता पसरली आहे. मानवामानवात तेढ निर्माण होत आहे. कधी छुप्या तर कधी तीव्र स्वरूपाचे संघर्ष सातत्याने घडत आहेत. राजकारणीही त्याला खतपाणी घालण्याचा जाणीवपुर्वक प्रयत्न करतात. देशाची शांतता व सुरक्षितता यामुळे धोक्यात येत आहे. न्यायपुर्ण व शोषणमुक्त समाजाचे चित्र धुसर होतांना दिसत आहे. या सर्व बाबींचा परिणाम निश्चितच विकासावर होत आहे. स्वराज्य म्हणजे स्वत:वर राज्य या संकल्पनेला तडा जात आहे. हिंसक मार्गानी होणारे सत्याग्रह, आंदोलने, संप, संघर्ष टाळून नैतीक बळावर आधारित सत्याग्रहाची संकल्पना रूजविणे ही सध्याच्या काळाची गरज आहे. सत्याचा शोध घेण्यासाठी प्रेम, बंधुभावावर आधारित मानवी सुरक्षितता आणि परस्परांना सहकार्य होईल असे कार्य सत्याग्रहाच्या माध्यमातुन झाले तरच खऱ्या अर्थाने मानवी समाजाचा विकास होईल अन्यथा पुन्हा एकदा गुलामी, शोषण, अन्याय, भांडवलशाही, युध्दे यासारख्या समस्यांना सामोरे जावे जागेल यात शंकाच नाही. लोकशाही प्रजासत्ताक, समाजवादी विचारधारा मानणाऱ्या देशाला आज युध्दाची नाहीतर बुध्दाची गरज आहे. हेच म. गांधीजींच्या सत्याग्रहाच्या तत्वज्ञानातुन स्पष्ट होते.

म. गांधीजींना आदर्श अशी समाजव्यवस्था अपेक्षित होती की, 'ज्यामध्ये एक सर्वांसाठी व सर्वांनी एकासाठी तन–मन–धनाने कार्य करतील अशा सर्वोदयी समाजाची निर्मिती व्हावी. सर्वोदयी समाजामध्ये शोषणविहीन, सामाजिक, आर्थिक समानता असेल. विश्वस्त सिध्दांतावर गावाच्या समग्र विकासासाठी राजकीय, आर्थिक विकासाबरोबरच सामाजिक विकासही साध्य करता येईल. यासाठी सत्तेचे विकेंद्रीकरण होणे आवश्यक आहे. स्थानीक पातळीवर नेतृत्व विकास व ग्रामवासीयांमध्ये निर्णय क्षमतेचा विकास होण्यासाठी पंचायत राजच्या माध्यमातुन सत्तेचे विकेंद्रीकरण झाले पाहिजे. पंचायत राजची स्थापना झाल्यावर जनमत ते कार्य करून दाखविल जे हिंसेने होऊ शकणार नाही. राजे, महाराजे, जमीनदार, भांडवलदार तोपर्यंत प्रभावशाली राहतील जोपर्यंत सर्वसामान्य लोक आपल्या अधिकारासंबंधी अपरिचीत असतील. ज्या दिवशी लोक जमीनदारांच्या, भांडवलदारांच्या वाईट गोष्टींना विरोध करतील त्या दिवशी भांडवलशाहीच्या समाप्तीला सुरवात होऊन लोकशाहीला सुरवात होईल. प्रजातांत्रिक व्यवस्थेचे संचलन केंद्रात बसलेले २० लोक करणार नाहीत. तर प्रत्येक गावात निवास करत असलेल्या नागरिकांकडून झाले पाहिजे. असे गांधीजींचे मत होते. पंचायत राज अधिनियमांतर्गत स्थानीक स्वराज्य संस्थामधील ग्रामपंचायतींना विविध २९ प्रकारचे अधिकार प्रदान करण्यात आले आहेत. या अधिकारांचा वापर करण्यासाठी गांवातील ग्रामसभा सक्षम ठरविण्यात आली. मात्र प्रत्यक्षात या अधिकारांचा वापर होतांना दिसत नाही. गावांनी, ग्रामपंचायतींनी व ग्रामसभेने एकत्र येऊन आपले हक्क आणि अधिकार न्याय्य पध्दतीने वापरले तर गावांचा विकास होण्यास वेळ लागणार नाही. म. गांधीजींचे ग्रामस्वराज्याचे स्वप्न प्रत्यक्षात साकार होईल. भारत हा एक लोकशाही, प्रजासत्ताक गणराज्य म्हणुन जगात राज्य करू शकेल.

आर्थिक आणि आण्वीक प्रभावापेक्षाही आज मानवताधारित प्रभावाची खरी गरज देशाला आहे. हेच तत्वज्ञान महात्मा गांधीजींच्या विचारांतुन प्रकट होते.

निष्कर्ष:

- ❖ म. गांधीजींनी ग्रामीण विकासासाठी सांगीतलेल्या तत्वज्ञानाची गरज आजही जाणवते यावरून गांधीजींच्या दुरदृष्टीचा प्रत्यय येतो.
- ❖ अन्यायाविरूध्द न्याय्यहक्कांसाठी देशात आजही सत्याग्रहाच्या शस्त्राचा वापर मोठया प्रमाणात होत आहे.
- ❖ ग्रामीण विकासाचे सध्याचे प्रारूप ग्रामस्वराज्याचा पाया आहे असे म्हटल्यास वावगे ठरत नाही.
- ❖ देशाच्या एकुण विकासात(आर्थिक, सामाजिक, राजकिय) गांधीजींच्या रचनात्मक कार्यक्रमाचा समावेश केल्यास भारत जगासमोर एक आदर्श ठरू शकतो.
- ❖ पाश्चीमात्त्य देशांमध्ये गांधीजींच्या विचारांचा स्विकार होतो. त्याचे अनुकरण भारतीय राजकारण्यांनी केल्यास भारताचे एक स्वतंत्र अस्तित्व निर्माण होऊ शकते.

संदर्भ:

१. शिशोदिया अनिल, कटारसिंह (२०१७) चवथी आवृत्ती–ग्रामीण विकास तत्वे, धोरणे आणि व्यवस्थापन, सेझ पब्लीकेशन्स्
२. नवी दिल्ली
३. गांधीजी (ऑगस्ट २०१५) चौथा पुनर्मुद्रन–हमारे गांवोका पुनर्निर्माण–नवजीवन मुद्रणालय अहमदाबाद
४. किणीकर रॉय (नोव्हें. २०१४) गांधी नावाचे महात्मा–डायमंड पब्लीकेशन्स् पुणे
५. रोडे सोमनाथ (जुलै २०१३) महात्मा गांधी आणि जागतिकीकरण–अश्विनी प्रकाशन लातुर
६. डॉ. सांगळे भगवान श्रीपती (जुलै २०११) ग्रामीण विकास योजना:दशा आणि दिशा–मुक्तरंग प्रकाशन लातुर
७. डॉ. कुंभार नागोराव (सप्टे. २००७) सत्याग्रह महात्मा गांधीजींचा दृष्टीकोन–प्रबोधन प्रकाशन लातुर
८. गांधीजी (२००५) हिंद स्वराज–परंधाम प्रकाशन ग्रामसेवा मंडळ वर्धा
९. भारदे बाळासाहेब (२००३) दुसरी आवृत्ती–ग्रामक्रांतीची दिशा–महाराष्ट्र गांधी स्मारक निधी कोथरूड पुणे
१०. ग्रामस्वराज्य–गांधी विचार दर्शन–संपा. भाऊ धर्माधिकारी–महाराष्ट्र गांधी स्मारक निधी गांधीभवन कोथरूड पुणे

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal
Journal No. 40776

ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - VII, Issue - IV
October - December - 2018
English Part - II

Impact Factor / Indexing
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

AJANTA PRAKASHAN

CONTENTS OF ENGLISH PART - II

Sr. No.	Name & Author Name	Page No.
13	Physical Health of Urban Adolescent Girls of Aurangabad **Surekha R. Bhawar**	64-68
14	Early Marriage: A Threat to Health of Adolescent Girls **Dr. Swati Ardharpurkar**	69-73
15	To Study the Iron Deficiency Anemia among Adolescent Girls (18-21 Yrs) Enrolled In IIFST College, Aurangabad **Dr. Swati D. Shende (Nakhale)** **Juhi Prakash Untwal**	74-81
16	Policies for Adolescent Girls in India with Reference to Gender Budget **Dr.Yugandhara S. Topare**	82-87
17	Effect of Stress on Health of Adolescent Girls **Trupti Savleram Padekar**	88-91
18	Nutritional Status of Adolescent Girls of Nanded District **V. N. Sawant** **Dr. Mrs. Vijaya Nalwade**	92-98
19	Gender Discrimination and Adolescent Girls - An Analytical Study with Special Reference to Ambajogai Tahasil **Prof. Dr. Rama Pande**	99-104
20	A Study of Emotional Intelligence among Adolescent **Triveni D. Patil**	105-109
21	A Study of Home Environment and Study Habits among Adolescent's Girls **Prof. Vaishali Keshavrao Shelke**	110-115
22	Association between Anaemia and Body Mass Index among Adolescent Girls **Dr. Anuradha Nisal**	116-122
23	To Assess the Consumption Pattern of Junk Food among the Adolescent Girl Frome Nanded City **Asha Ghatge**	123-127

VOLUME - VII, ISSUE - IV - OCTOBER - DECEMBER - 2018
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 -IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

19. Gender Discrimination and Adolescent Girls - An Analytical Study with Special Reference to Ambajogai Tahasil

Prof. Dr. Rama Pande
Manavlok's College of Social Work, Ambejogai Dist. Beed.

Introduction

Adolescence is a stage of life which signifies transition from childhood to youth. An adolescent experiences several physical, psychological and emotional changes during this phase. During this stage adolescents are trying to establish their own social identity and want to prove themselves in all fronts. But our families and society restrict the girl child to open up and enjoy the freedom as a human being.

Present study proves that, yet, on almost every measure of development, because of deep rooted gender inequalities and discrimination, rural girls are fare worse than rural boys and urban girls. This a time to make efforts to achieve the key targets goals of 2030 agenda, like : End of all forms of discrimination against all women and girls everywhere and eliminate all forms of violence against all women and girls in the public and private sphere, including trafficking and sexual and other type of exploitation.

Achieving gender equality and empowering women and girls is the unfinished business of our time, and the greatest human right challenges in our world (The UN Secretary General message on International Women's Day 2018) This statement is true and the present study is conducted in this background to fulfill objectives to analyze the impact of gender discrimination on all-round development of adolescent girls.

Children are the citizens of tomorrow. They are the wealth, the real social capital, of a nation. The quality of a nation depends on physical and psychological development of its children. They are the pillars of tomorrow's healthy society.

India is home to almost 19 percent of the world's children. More than 1/3 of the country's population, around 440 million, is below 18 years, 40 percent of the children are need of care and protection, which indicates the extent of the problem. The challenge is to reach out

the most vulnerable and socially excluded child of this country and create an environment were in not only is every child protected, but every child especially girl child has excess to opportunities and education for all-round growth and development.

2011 Indian census reveals some shocking data about child population. Child population in India has decreased where as overall population has increased by about 17.64 percent in last 10 years. Something that is alarming is that the sex ratio of children under six years has dropped to just 914 girl children per thousand boys and 913 females to 1000 males, an imbalance causing many girls to suffer from mall nutrition in comparison to boys.

Health Status of Girl Child

For a Nations progress, it is essential that the health of its population, including health and nutrition of women, children and a specially girl children, mothers of the new generation, is adequately cared for. The health and nutritional status of women, children and adolescent girls leaves much scope for improvement, as anemia affects 74 percent of children under the age of three years, more than 90 percent of adolescent girls and 50 percent of women. Girls are more at risk of malnutrition than boys because of their lower social status. It has serious consequence because mal nourished children are less likely to perform well in school and more likely to grow into mal nourished adults at a greater risk of disease and early death.

Even in the 21st Century, the girl children are suffering due to a secondary status in their families and in society. In such unfavorable situations in family and society, the girl child is double deprived. Besides common deprivations, she is discriminated because of her sex. Due to this discrimination morbidity is higher among the female children than among male and girls entered adolescents and motherhood in under nourished condition, in turn giving birth to underweight babies. Thus girl children are neglected.

Educational Status of Girl Child

Education is the corner stone of girl's empowerment because it enables her to respond to opportunities, to challenge their traditional roles and to change their future.

According to 2011 census report, Pre-primary school participation, gross enrollment ration (%) of girl children in 2007 to 2010 is 54 percent, primary school participation; net enrollment ration (%), 2007 to 2010, of girl children is 94 percent. Secondary school participation, net attendance ration from 2005 to 2010, of girl children is 49 percent.

Education helps girls to know their rights and to gain confidence to claim them. Despite government efforts, education appears to be a distant dream for many of a girl from rural area. This educational backwardness of girls has been the cause of low status of girl children in society. Hence, parents have to change their attitude towards educational development of their daughters and encourage them for learning.

Social Status

In many homes across the country, girls are treated with indifference. Daughters are considered as liabilities. Every 34 minutes, a rape takes place. Every 44 minutes, a sexual harassment incident occurs. Every 43 minutes a woman is kidnapped and every 93 minutes, a woman is burn to death over dowry. One – quarter of the reported rapes involve girls under the age of 16, but they are never reported.

As India races towards achieving superpower stature, the status of child population is a serious problem. Without increasing the status of its child population especially girl child, it cannot become a super power. The development of Nation can be assessed with the progress of its children by ensuring them all their necessities, because children are the future of tomorrow. But India children continue to face a huge backlog of deprivations, especially girl children still lacking in terms of health care, education and other facilities.

It is only a women who understands that, whether a male or female child, it should be healthy and given equal status. A woman has the power to end the evil of dowry system also. As girls are given a chance to live, there will be control in population. Families will be small, healthy, better educated and happy. Today's women have to be given the confidence to live. She will eventually be a balanced mother. The craving for the ubiquitous male hair has to vanish. Discrimination between male and female child has to be end forever. Educated Indians have to behave responsibly and set an example for one another.

Methodology

The present study is focused on the impact of gender discrimination on adolescent girl's educational health, punishment, discrimination, economic discrimination, cultural discrimination etc. For the purpose of this study Ambajogai Tahasil of Beed district in Marathwada region was selected as universe. Random sampling method was used to collect data from rural areas of tahasil. The sample included school going girl children in the age group of 11 to 18 years. The

girl children who appear in the focused group discussion i.e. 250 girl children were selected as a respondent which was followed by one to one interaction.

Interview schedule was prepared for one to one interaction which includes open and close ended questions.

The study shows that gender discrimination is prevail among the families of girl children. Indicators of the discrimination decided for the study were

i) Familial discrimination
ii) Economic discrimination.
iii) Cultural discrimination.
iv) Educational discrimination.

i) Familial discrimination includes: Food, house work, going outside, Punishment for mistake, Punishment for not returning home in time, not providing health facilities and ill treatment.

ii) Economic discrimination includes: Sending to trip/ excursion, to buy new clothes, to bring medicines, buying of books, buying of vehicles and the given pocket money.

iii) Cultural discrimination includes: Playing, going to cinema, watching TV, and visiting friends.

iv) Educational discrimination includes: Sending to school, to participate in school programmes and to participate in sports competition.

Indicators of discrimination in the present study show that girls in rural areas are discriminated at all levels. So girl's involvement in school declines, their participation in sports and other programme is less with diminished house hold earnings and social position.

The study reveals that the girl children in rural areas are made to do house work in 97 percent cases, where as boys are not at all asked to help their mothers in her domestic work, 80 percent girls are not allowed to participate in playing games and 99 percent girls are prevented from going to cinema houses. Boys enjoy the freedom of visiting friends, where as 60 percent girls are discouraged from doing the same. About 70 percent girls are denied new clothes and other things. Outdoor sports and excursion is a taboo. Also 80 percent girls receive punishment for not coming home within time limits, 95 percent will not spared for even small mistakes. Over all, ill treatment is meted out to 99 percent girls as compared to boys.

Conclusion

The study reveals that the girls are made to shoulder the responsibility of their siblings and do the household chores as their parents are mostly away from home for earning. Girls at home have to prepare food, wash utensils and clothes and look after their younger brothers and sisters. Besides doing some or other work at home, sometimes they have to go for outside work with their mother to earn for the family. This results in their irregular school life and school dropout. In such situation the elderly who supervise them and the relatives who visit the home, misuse the situation by gaining her trust through their power, or authority or even by love and sympathy and they succeed in sexually abusing the girl child.

The above figures clearly indicate gender discrimination and that the girls get ill treatment in their homes. They are forced to do house work, are not sent to school regularly. They are not allowed to participate in outdoor games and play with children of their own age group. They are also discriminated in health care, the HB level among the studied girls is between 7 to 10. Their small mistakes are also not forgiven and a harsh punishment like not giving food, not purchasing new clothes etc. is given. Punishments like scolding, public insult, physical torture and beating is a common thing. All this goes to make the girl child feel interior and lose their status in the family. It discourages them from voicing their grievance, forcing them to tolerate ill treatment and sexual abuse and these girl children are gets ill treatment, punishment for her mistakes only because she is a 'girl child'.

This discriminatory treatment to girl children is an indicator of their low status in the family. Due to low status, they feel inferior and due to lack of attention by the parents these girl children never find suitable atmosphere in their homes to share their problems. They feel insecure, as there is a lack of communication in the family. Thus gender discrimination becomes hindrance in her all round development.

Suggestions

- Families should give equal treatment to the boys and girl children.
- Families ensure that their girl children should get their right of complete free, equitable and quality primary and secondary education with effective learning outcomes.
- At government and societal level efforts should made effectively to end all forms of discrimination against all women and girls everywhere.

- Efforts should also need effectively to eliminate all forms of violence against all women and girls in the public and private spheres, including trafficking and sexual and other types of exploitation.
- It is necessary to work to eliminate all harmful practices, such as child, early and forced marriage.

References

1) Daine E. Papalia and Sally Wendkos olds ' Human Development, TATA MCHRAW-HILL, Mumbai.
2) Pande R.A. (2016), Sexual Abuse of Girl Childre some hidden facts, Rawat Publication, Jaipur.
3) Women's Link (2018), International womens day editorial Page No. 5, volume XV
4) Human Touch Bureau (2011), The children of India, Victims of Malnutrition, Vol.VIII, New Delhi, P – 31.
5) Shivkumar A.K. (2007), "Why children are neglected?" Seminar Magizine, New Delhi, P- 14

ISSN 2279-0489

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
HALF YEARLY RESEARCH JOURNAL

GENIUS

Volume -VI Issue - II February - July - 2018

MARATHI PART - II

Peer Reviewed and Referred
UGC Listed Journal

(Journal No. 47100)

IMPACT FACTOR / INDEXING
2016 - 4.248
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Assit. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Math's), M.B.A. (Mkt), M.B.A (H.R),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod & Dirt), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

VOLUME - VI - ISSUE - II - FEBRUARY - JULY - 2018
GENIUS - ISSN - 2279-0489 - IMPACT FACTOR - 4.248 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF MARATHI PART - II

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
२८	सुफी संप्रदायाचे योगदान **डॉ. विलास जाधव** **प्रा. वाय. डब्ल्यु. शेख**	१०३-१०५
२९	महाराष्ट्रातील भक्ती संप्रदाय: एक दृष्टीक्षेप **प्रा. डॉ. दराडे संभाजी सोपानराव**	१०६-१०८
३०	शिवाजी महाराजांची 'जिझिया कर' संबंधी भूमिका **सिरसाट लक्ष्मी आत्माराम**	१०९-१११
३१	स्त्री दृष्टीकोनातून मराठवाड्यातील संत स्त्रीजीवनाचा ऐतिहासिक अभ्यास **दीपिका हिम्मत पवार**	११२-११६
३२	रामानुजाचार्यांचे भक्ती पंथात योगदान **प्रा. फेरोज कदिर देशमुख**	११७-११८
३३	स्वातंत्र्य सैनिक श्री. काशीनाथराव जाधव यांचा भाररतिय स्वातंत्र्य चळवळीतील सहभाग **श्रीमती शांता एन. जाधवर** **डॉ. विश्वास एस. कंधारे**	११९-१२०
३४	संत नामदेव आणि त्यांच्या कुटूंबियांचे भक्ती चळवळीतील योगदान **प्रभाकर नारायण शिंदे**	१२१-१२५
३५	मध्ययुगीन भारतीय इतिहासात संतसाहित्य चळवळींचे योगदान **प्रा. गंगणे आर. व्ही.**	१२६-१२९
३६	विजयनगरचा सम्राट कृष्णदेवराय यांच्या कारकिर्दीतील सामाजिक आणि सांस्कृतिक विकास **वंदना जालमसिंह देवरे (राजपूत)**	१३०-१३२
३७	प्राचीन महाराष्ट्रातील प्रमुख (व्यापारीनगरे) बाजारपेठा **डॉ. सुशीलकुमार शंकरराव सरवदे**	१३३-१३७
३८	विजयनगरचा सम्राट कृष्णदेवराय यांच्या कारकिर्दीतील सामाजिक आणि सांस्कृतिक विकास **वंदना जालमसिंह देवरे (राजपूत)**	१३७-१३९
३९	ग्रामीण विकास: शासनाच्या ग्रामोन्नती योजनांचा विश्लेषणात्मक अभ्यास **पवार शितल शिवाजी** **प्रा. डॉ. नजिर शेख**	१४०-१४४

VOLUME - VI, ISSUE - II - FEBRUARY - JULY - 2018
GENIUS - ISSN - 2279-0489 - IMPACT FACTOR - 4.248 (www.sjifactor.com)

३९

ग्रामीण विकासः शासनाच्या ग्रामोन्नती योजनांचा विश्लेषणात्मक अभ्यास

पवार शितल शिवाजी
संशोधक
प्रा. डॉ. नजिर शेख
मार्गदर्शक, मानवलोक समाजविज्ञान महाविद्यालय व संशोधक केंद्र, अंबाजोगाई, जि. बीड.

प्रस्तावना

भारत हा खेड्यांचा देश आहे आणि खेडी (गाव) हे भारताचे भविष्य आहे, असं महात्मा गांधी म्हणाले होते. प्राचीन काळात भारतातील खेडी स्वयंपूर्ण होती आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक दृष्ट्या आपली खेडी स्वावलंबी होती. पर्यावरण दृष्ट्या परिपूर्ण होती, नैसर्गिक साधन संपत्तीने आपली खेडी श्रीमंत नसली तरी समृध्द होती. एक प्रकारे भारतातील खेडी भारताचे वैभव होती. असं म्हटलं जायचं. ग्रामीण भारत हा समृध्द भारत होता, याचे अनेक पुरावे इतिहासकालीन दाखले आपल्याला मिळतात. सध्या खेड्यांची अवस्था बकाल झाली आहे. स्वयंपूर्ण असलेली आपली खेडी शहरीकरणाच्या विळख्यात सापडली आहे. ग्राम विकास करण्यासाठी पंचायत राजची स्थापना झाली. तर केंद्र सरकारने देखील ग्रामीण विकासाच्या महत्वाकांक्षी प्रकल्प हाती घेतला आहे. ग्रामविकास हा मुद्दा केंद्र व राज्य सरकारच्या प्रमुख तीन मुद्यांपैकी एक बनला आहे.

तसेच जागतिकीकरण आणि आधुनिकीकरणाने गावाची अर्थव्यवस्था, संस्कृती, परंपरा आणि सहकार या वर्षानुवर्षांचा स्वभाव बदलला आहे. गावाचा विकास घडवून आणावयाचा असेल तर प्रथम गावातील जमीन, उपलब्ध पाणी त्यानुसार अत्याधुनिक पीक व्यवस्थापन आणि शेतीला जोडधंद्याचे गणित जोडले गेले पाहिजे योग्य नियोजन केले तर निश्चितपणे पीक उत्पादनात वाढ मिळू शकते. त्याचबरोबर पशुपालन, कुक्कुटपालन आणि कुटीरउद्योगाला चालना मिळू शकेल. यामधून गुंतवणूकही वाढेल.

आज गावातील पाण्याचे स्त्रोत कमी होत आहेत. नदी-नाले दूषित होत आहेत. त्यामुळे शेतीच्या बरोबरीने लोकांचे आरोग्य ही धोक्यात आले आहे. जन्माला आलेली पिढी सशक्त असेल तरच त्या कुटुंबाचे आरोग्य चांगले राहील. शेतीच्या विकासाबरोबरचं सामाजिक आरोग्य ही जपले पाहीजे सर्वांगीण विकासच गावाकडून - शहराकडे होणारे स्थलांतर रोखू शकते.

महाराष्ट्र प्रशासनाने ई-गव्हर्नन्सचे महत्व जाणून राज्यातील सर्व २७ हजार ८९६ ग्रामपंचायती ३६१ पंचायत समित्या आणि ३४ जिल्हा परिषदांमध्ये संगणकीय ग्रामीण महाराष्ट्र प्रकल्प सुरु केला आहे. तर पंचायत राज संस्थांना मजबूत करण्यासाठी जास्तीत जास्त अधिकार प्रदान करण्यात आले. त्यानुसार ग्रामसभा ही ग्रामीण लोकशाही व्यवस्थापणातील सर्वोच्च यंत्रणा आहे. या घटनादुरुस्तीनुसार ग्रामसभेला जास्तीत जास्त अधिकार प्रदान करण्यात आले आहेत. केंद्र शासनाच्या पंचायतराज मंत्रालयाने २००९-२०१० हे वर्ष ग्रामसभा म्हणून जाहीर केले होते.

महाराष्ट्र राज्याची ५७.५७ % जनता आज ग्रामीण भागात राहत आहे. अर्थातच महाराष्ट्राचा विकास साधताना निम्म्याहून जास्त लोकसंख्या ज्या ग्रामीण भागात राहते. म्हणून ग्रामीण भागाच्या विकासाला प्राधान्य देणे गरजेचे आहे. ग्राम विकासासाठी राष्ट्रीय पेयजल कार्यक्रमांतर्गत केंद्र शासनाच्या ८४० कोटी आणि राज्याच्या ६०४ कोटी ८० लाख रुपयांच्या माध्यमातून ५.७५४ गावांचे उद्दिष्ट ठेवण्यात आले आहे. आज स्वच्छता गावा-गावात राहावी या करीता ग्रामीण स्वच्छता अभियानाला चालना देण्याचा प्रयत्न करण्यात येत आहे. तसेच ग्रामीण भागाच्या अर्थकारणाला चालना देण्यासाठी बचत गटांच्या चळवळीला शक्ती देण्याचे काम केले जात आहे.

संशोधनाचे उद्देश

१) ग्रामीण विकासाशी संबंधित आतापर्यंतच्या योजनांचा अभ्यास करणे.

२) ग्रामीण विकासाच्या ग्रामोन्नतीच्या विविध योजनांचे सद्यास्थितीचा आढावा घेणे.

संशोधनाचे गृहितकृत्य

१) केंद्र व राज्य शासनाच्या योजनेतून ग्रामीण विकास होत आहे.

२) ग्रामीण विकासामध्ये ग्रामोन्नती योजनांच्या अमलबजावणीतून विकास होत आहे.

संशोधन तथ्य संकलन पध्दती

सदरिल संशोधन प्रक्रियेमध्ये संशोधकाने संशोधन पध्दती ही द्वितीय संकलन पध्दतीच्या आधारे साहित्य संकलन करुन संशोधन लेख तयार केलेला आहे.

ग्रामीण विकासामधल्या शासकिय योजना (केंद्र व राज्य) :

१) समुदाय विकास कार्यक्रम - Community Development Programme.

समुदाय विकास कार्यक्रमाची सुरुवात म. गांधी यांच्या जयंती निमित्ताने ०२ ऑक्टो. १९५२ ला करण्यात आली. त्याचा उद्देश हा भारतातील ग्रामीण भागात नेतृत्वाचा विकास करुन त्याद्वारे ग्रामीण भागाचा विकास घडवून आणणे हा होता. तर या कार्यक्रमाचे मुख्य वैशिष्ट्ये हे ग्रामीण भागाच्या सर्वांगीण विकासासाठी राष्ट्रीय पातळीवरिल सुरु केलेली ही पहिलीच महत्त्वपूर्ण योजना होती.

२) गतिमान ग्रामीण पाणीपुरवठा कार्यक्रम - (ARNISP)

गतिमान ग्रामीण पाणीपुरवठा कार्यक्रमाची सुरुवात भारखडडखड सन १९७२-१९७३ च्या दुष्काळातील काळ म्हणून ही पाणीपुरवठ्याची आवश्यकता जाणवली. त्याचा उद्देश हा पेयजलाची अधिक भागात उपलब्धता वाढविणे हा होता. तर त्याचे मुख्य वैशिष्ट्ये हे केंद्र सरकारचे १०० % अनुदान असलेला हा कार्यक्रम आहे. केंद्र सरकार मार्फत राज्यांना मोठे व मध्यम पूर्ण होत आलेल्या सिंचन प्रकल्प पूर्ण करण्यासाठी कर्ज पुरवठा केला जात असे. त्यांची तरतूद ही प्रत्येक २५० व्यक्तिसाठी एक हातपंप उभारणे हा होता. नंतर पेयजलामधिल अर्सेनिक, लोह, फ्लुराईड, नायट्रेट चे प्रमाण कमी करणे व शुध्द पेयजल देणे आणि प्रत्येक व्यक्तिस दर दिवशी किमान ४० लिटर पेयजल पुरवठा करणे तसेच वाळवंट विकास कार्यक्रमांतर्गत येणाऱ्या खेड्यामध्ये जनावरांसाठी ३० लिटर अतिरिक्त दरडोई पेयजल साठा पुरविणे महत्त्वाचे होते. त्या संबंधी सदरिल योजनेतून झालेली प्रगती या कार्यक्रमाने उत्कृष्ट कामगिरी केलेली होती. १ एप्रील २०११ च्या आकडेवारी नुसार ५५,०६७ गावे पेयजल पुरविण्याने जोडण्यात आली आहे. पूर्वी (२००५ साली) ५५०६७ खेडी पेयजलापासून वंचित होती. आणि ती पूर्णपणे पेयजलाने जोडण्यात आली आहे.

३) ट्रायसेम - Training for Rural Youth for Self Employment

ट्रायसेम ची सुरुवात १५ ऑगस्ट १९७९ मध्ये झाली. त्याचा उद्देश ग्रामीण भागातील युवकांना स्वंयरोजगारासाठी आवश्यक प्रशिक्षण व कौशल्य देणे तर त्याचे मुख्य वैशिष्ट्ये भारतातील ग्रामीण तरुणांना रोजगारासाठी प्रशिक्षण देणारी सर्वात मोठी योजना होती. १८-३५ वयोगटातील तरुणांसाठी दारिद्र्य रेषखालील कुटूंबाचा समावेश अनाथ मुलांसाठी कमीत कमी वय १६ वर्ष, प्रशिक्षीत उमेदवारांपैकी ५० % उमेदवार (SC/ST) असावेत. तसेच ४० % महिलांचा समावेश असावा व ५% अपंगासाठी आरक्षण असावे. प्रशिक्षणाचा कालावधी साधारणत: ६ महिने

TRYSEM ही योजना १ एप्रिल १९९९ मध्ये स्वर्णजयंती ग्राम स्व:रोजगार योजनेत विलीन करण्यात आली.

४) एकात्मीक ग्रामीण विकास योजना - Integrated Rural Development Program - IRDP

एकात्मीक ग्रामीण विकास योजनेची सुरुवात २ ऑक्टो. १९८० मध्ये झाली जी केंद्र पुरस्कृत आहे. या योजनेचे ध्येय ग्रामीण भागातील गरीब लोकांना स्वयंरोजगार उपलब्ध करुन देणे, तसेच शाश्वत उत्पन्न निर्माण करुन देणे जेणे करुन ग्रामीण गरीब दारिद्र्य रेषेच्या वर येतील. आणि त्याचा लाभार्थी गट SC/ST गरीब वर्ग, स्त्रिया, अपंग, SC/ST साठी ५० % आरक्षण आहे. तसेच स्त्रियांसाठी ४० % आरक्षण तसेच अपंगासाठी ५ % आरक्षण देण्यात आले होते. या योजने अंतर्गत दिले जाणारे अनुदान SC/ST साठी ५० % तसेच अपंग - ५० % अनुदान दिले जाते. निधी : केंद्र व राज्य यांचा वाटा ५०:५० असा होता.

IRDP ही योजना एप्रिल १९९९ रोजी सुवर्ण जयंती ग्रामस्वंयरोजगार योजनेत विलिन करण्यात आली.

५) ग्रामीण क्षेत्रातील महिला व मुलांचा विकास (DWCRA)

ग्रामीण क्षेत्रातील महिला व मुलांचा विकास (DWCRA) हि योजना १९८२-१९८३ मध्ये सुरु करण्य ात आली. TRYSEM ची उपयोजना म्हणुन सुरुवातीला ५० जिल्ह्यामध्ये सुरु करण्यात आली. १९९४-१९९५ पासुन संपुर्ण देशात स्त्रियांचा सामाजिक व आर्थीक दर्जा उंचावणे व मुख्य उद्दीष्टे स्त्रियांना आर्थीक विकासात सहभागी करुन घेणे. त्यांचे संघटन कौशल्य व व्यवस्थापन कौशल्य विकसीत करणे. रोजगार निर्मीती संधी निर्माण करणे. स्त्रियांना आत्मनिर्भर बनविणे, त्यासाठी त्यांचे प्राथमीक गट तयार करणे, या गटामध्ये साधारणत: १०-१८ स्त्रियांचा समावेश असावा.

DWCRA अंतर्गत येणाऱ्या स्त्रियांच्या मुलांचे आरोग्य, पोषण इत्यादी वर भर देणे तसेच अपंग मुलांसाठी हि मदत करणे. तसेच स्त्रियांच्या मुलासाठी पाळणाघर, बालशिक्षणाची सोय करणे निधी राज्य व केंद्र निधी वाटप प्रमाण ५०:५० असे होत. ह्य १ एप्रिल १९९९ ला हि योजना स्वर्णजयंती ग्राम स्वयंरोजगार योजनेत विलीन करण्यात आली.

६) स्वछता (Sanitation)

अस्वच्छता हेच रोगराईचे प्रमुख कारण आहे. अस्वच्छता मग ती सार्वजनिक असो की व्यक्तीगत ती हानिकारकच असते. सार्वजनिक अस्वच्छतेमुळे संपुर्ण गावाचे आरोग्यच धोक्यात येऊ शकते. भारतात स्वच्छतेच्या प्रश्न अधिकच बिकट आहे. त्यामुळे ग्रामीण स्वच्छतेच्या योजना ग्रामीण जनतेला, स्वच्छतेच्या सुविधा पुरविण्यासाठी राबविण्यात येत आहेत.

'केंद्रीय ग्रामीण स्वच्छता कार्यक्रम' - १९८६ मध्ये ग्रामीण लोकांच्या राहणीमानामध्ये सुधारण व्हाव्यात म्हणुन ग्रामीण स्वच्छता कार्यक्रम सुरु करण्यात आला. स्त्रियांना आदर व प्रतिष्ठा मिळवुन देणे हा या कार्यक्रमाचा उद्देश होता.

७) राष्ट्रीय पेयजल अभियान (NDWM)

राष्ट्रीय पेयजल अभियानाची सुरुवात १९८६-८७ मध्ये झाली. त्यांचा उद्देश ग्रामीण भागातील पेयजल गरज भागविणे व त्याची पार्श्वभुमी सार्वजनिक भागातील लोकांना पर्याप्त पेयजलाचा खात्रीशीर पुरवठा करण्यासाठी १९७२-७३ साली 'वेगवर्धीत ग्रामीण पाणीपुरवठा कार्यक्रम' सुरु केला गेला. या योजनेचा दुसरा टप्पा म्हणजे राष्ट्रीय पेयजल अभियान होय. या अभियानाची पुनर्रचना करुन राजीव गांधी राष्ट्रीय पेयजल अभियान सुरु करण्यात आले.

८) संत गाडगेबाबा स्वच्छता अभियान

संत गाडगेबाबा स्वच्छता अभियानाची सुरुवात २००१ ते २००२ च्या दरम्यान झाली. २००१ ते २००२ च्या दरम्यान झाली. २००१ ते २००२ संत गाडगेबाबा स्वच्छता अभियान तसेच २००१-२००२ पासुन महात्मा गांधी स्वच्छ पंचायत समिती स्पर्धा सुरु केली. (महाराष्ट्र शासन) ग्रामीण स्वच्छता कार्यक्रम फारसा सकल न झाल्याने महाराष्ट्र शासनाने या कार्यक्रमात थेट जनतेला सहभागी करुन घेतले. त्याचे उद्दीष्ट ग्रामपंचायतींनी स्वयंप्रेरणेने गावात स्वच्छता राखावी. ग्रामीण स्वच्छतेच्या कार्यास अधिक चालना मिळावी व लोकसहभाग वाढविण्यासाठी हा कार्यक्रम ग्रामीण भागात राबविण्यात येतो. जनतेला स्वच्छतेचे महत्व पटावे.

या अभियानात सर्व ग्रामपचांयती सहभागी होऊ शकतात यासाठी ग्रामपंचायतींनी २ ऑक्टो. ते २६ जाने. या कालावधीत या अभियानात भाग घेत असल्याबाबतचे पत्र जिल्हा परिषदेच्या मुख्य कार्यकारी अधिकाऱ्यांना सादर करावे लागते. या अभियानाची औपचारिक सुरुवात १ ऑक्टोबरला होते. पुर्वी हे अभियान २ ऑक्टो. ते ३१ ऑक्टो. या काळात राबविले जात असे. आता हे अभियान २ ऑक्टो. ते ३१ डिसें. असे ३ महिने राबविले जाते.

९) स्वजलधारा

स्वजलधारा योजनेची सुरुवात २५ डिसें. २००२ (अटलबिहारी वाजपेयी) ७८ व्या वाढदिवसादिवशी सुरु झाली कि योजना सुरुवातीला ८ राज्यात आंध्रप्रदेश, महाराष्ट्र, मध्यप्रदेश, पं. बंगाल, ओरिसा, उत्तर प्रदेश व हरियाणा येथे सुरु झाली. त्याचे उद्देश ग्रामीण

भागातील प्रत्येक नागरीकास किमान पाण्याची सुविधा उपलब्ध करुन देणे. स्वजलधारा योजना राबविण्यासाठी लोकसहभाग महत्वपुर्ण घटक आहे. त्याचे स्वरुप मागणी आधारित पुरवठा हे तत्व या योजनेचा गाभा असुन, लोकांचा पुढाकार व त्यात शासनाचा सहभाग हे या कार्यक्रमाचे प्रमुख तत्व आहे. ग्रामसभेत ही योजना राबविण्याबद्दलचा ठराव होणे गरजेचे असते. यासाठी ४० % नागरीकांचा सहभाग ग्रामसभेत असणे गरजेचे आहे. ग्रामपंचायतीने पाणीपुरवठा समिती स्थापन करुन त्यात ५० % महिला व ५० % पुरुष घ्यावेत या समितीच्या नावे बँकेत स्वतंत्र खाते असणे आवश्यक आहे.

त्याचे वैशिष्ट्य जनतेचा सहभाग, ग्रामीण जनतेचा सहभाग, नियोजन, आराखडा अंमलबजावणी व व्यवस्थापन तसेच मालकी हक्कामध्ये सुनिश्चितता करण्यात आली आहे. या योजने अंतर्गत ग्रामीण भागात विहीर व कुपनलिका उभारल्या जातात. यंत्रणा / अंमलबजावणी - योजनेचे नियोजन विकेंद्रीत स्वरुपाचे असुन ग्रामपंचायतीमार्फत अंमलबजावणी केली जाते. विहीर व कुंपनलिका उभारणीसाठी लागणाऱ्या खर्चापैकी १० % रक्कम ग्रामस्तरावरुन उभारली जाते तर ९० % रक्कम केंद्रस्तराकडुन दिली जाते. या योजनेचा लाभ घेण्यासाठी संबंधीत ग्रामपंचायतींना पाणी योजनेसाठी ग्रामसभेचा ठराव (४० % उपस्थीती अनिवार्य) व महिला ग्रामसभेचा स्वतंत्र ठराव, ग्राम पाणीपुरवठा व स्वच्छता समिती स्थापन केल्याचे पत्र कार्यकारी अभियंता, ग्रामीण पाणीपुरवठा विभाग, जिल्हा परिषद, यांना सादर करावे.

१०) संपूर्ण स्वच्छता अभियान

संपूर्ण स्वच्छता अभियानाची सुरुवात मार्च २००२ मध्ये झाली. केंद्रीय ग्रामीण स्वच्छता कार्यक्रमाची पूनर्रचना करुन संपूर्ण स्वच्छता अभियानाची सुरुवात करण्यात आली. त्याचे मुख्ये उद्देश पूढीलप्रमाणे -

१.) ग्रामीण भागातील जनतेचे राहणीमान सुधारणे.

२) स्वच्छतेला व्यापक स्वरुप देणे.

३) ग्रामीण भागातील शाळा, अंगणवाड्यामध्ये स्वच्छतेच्या सोयी उपलब्ध करुन देणे.

४) शुल्क शौचालये फ्लश शौचालये बदलणे.

११) निर्मल ग्राम पूरस्कार

निर्मल ग्राम पूरस्कार किंवा निर्मल भारत अभियानाची सुरुवात २ ऑक्टो. २००३ मध्ये झाली. तिचा मुख्य उद्देश हा ग्रामीण भागातील जनतेची उघड्यावर मलविसर्जन करण्याची सवय मोडून, त्यांनी फक्त शौचालयाचाच वापर करावा, यासाठी निर्मल ग्राम पुरस्कार योजना सुरु केली. त्यामध्ये संपूर्ण स्वच्छता अभियानाला चालणा देण्यासाठी महत्वाचे ठरले.

१२) भारत निर्माण योजना

भारत निर्माण योजनेची सुरुवात १६ डिसें. २००५ पासून सुरु झाली. ग्रामीण भागांना स्वावलंबी बनविणे हा मुख्य उद्देश होता. त्यामध्ये पार्श्वभूमी अशी होती कि, मनमोहन सिंग सरकारने सत्तेत आल्यांवर संयुक्त पूरोगामी आघाडी सरकारने ग्रामीण भागाच्या विकाससाठी भारत निर्माण हा महत्वांकाक्षी प्रकल्प सुरु केला होता. स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर पंचवार्षिक योजना तसेच इतर अनेक विकास योजना आखून ग्रामीण भागाच्या विकासासाठी पाउले उचलली. परंतू इजारो कोटी रुपये खर्च येऊन सुध्दा ग्रामीण भागातील मोठी लोकसंख्या दारिद्रय रेषेखाली जीवन जगत आहे. या जनतेच्या विकासासाठी भारत निर्माण हा कार्यक्रम सुरु करण्यात आला.

१३) महाराष्ट्र सुजल व निर्मल अभियान

महाराष्ट्र सुजल व निर्मल अभीयानाची सुरुवात ही २०१० ला झाली. महाराष्ट्र राज्य स्थापनेच्या अमृत महोत्सवी वर्षात महाराष्ट्र शासनाने ह्या कार्यक्रमाची सुरुवात केली. या अभियान अंतर्गत तांत्रिक, आर्थिक व प्रशासकिय सुधारणा करण्याच्या उद्देशाने फायदेशिर सेवा शुल्क अंतर्गत पाणी पूरवठा व स्वच्छतेसाठी दर्जेदार सेवा सुरु केली. त्याचा मुख्य उद्देश हा पाणी टंचाई व पाण्याच्या वाढत्या मागणीवर मात करुन पिण्याच्या पाण्याचा पुरवठा व स्वच्छता सुविधा नागरिकांना देणे हा या अभियानाच्या प्राथमिक उद्देश होता. २०१३-१४ पर्यंत २७५ पाणीपुरवठा व मल:निस्सारण योजनांना मंजूरी देण्यात आली होती. सदरिल योजनेला फेब्रुवारी २०१२ पर्यंत एकुण ७४३.१८ कोटी इतक्या

खर्चाच्या ११० पाणी पुरवठा व मलःनिस्सारण योजनांना प्रशासकिय मंजूरी देण्यात आली असून २३५.६६ कोटी रु. वितरीत करण्यात आले आहेत, त्यामध्ये संत गाडगे बाबा ग्राम स्वच्छता अभियानात कुंभफळ ग्रामपंचायत राज्यात प्रथम आहे. २०१३-१५ साली कुंभफळ ता.जि. औरंगाबाद ही ग्रामपंचायत निवडलेली होती.

१४) ग्रामीण दलित वस्ती पाणीपुरवठा व स्वच्छता योजना

याची सुरुवात नोव्हेंबर २०११ ला झाली असून त्याचा मुख्य उद्देश होय. ग्रामीण भागातील अनुसूचित जाती व जमाती व नव बौध्द घटकांतील कुटुंबाना नळ पाणी जोडणी व वैयक्तिक शौचालय उपलब्ध करुण देणे हा आहे.

१५) ग्राम उदय ते भारत उदय अभियान

ग्राम उदय ते भारत उदय अभियानाचा कालावधी हा १४ एप्रिल २०१६ (डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या जयंती दिवस) ते २४ एप्रील २०१६ (पंचायत राज दिन) पर्यंत होता.

सदरिल योजनेची मुख्य पार्श्वभूमी ही २०१५-१६ हे वर्ष राज्यघटनेचे शिल्पकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे १२५ व जयंती वर्ष आहे. या निमित्ताने. सुरु करण्यात आले. या साठी यंत्रणा - केंद्रीय पंचायत राज मंत्रालय द्वार अंमलबजावणी -

तर २४ एप्रिल २०१६ रोजी पंचायत राज प्रतिनिधी संम्मेलन जमशेदपूर येथे आयोजीत करण्यात आले.

अशा पध्दतीच्या उपरोक्त सर्व योजना ह्या १९५२ पासून ते २०१६ पर्यंत शासकिय केंद्र तथा राज्य शासनाच्या माध्यमातून सुरु करण्यात आलया होत्या व त्यांची अंमलबजावणी मधून संपूर्ण भारत व महाराष्ट्र राज्यामध्ये ग्रामीण विकासासाठी स्वच्छता व पेयजल हे उपक्रम मोठ्या प्रमाणात राबविण्यात आले. व गरजेप्रमाणे योजनेमध्ये बदलो, निधीमध्ये वाढ व योजनेच्या नावात बदलही करण्यात आले आहे.

संशोधन निष्कर्ष

भारत स्वातंत्र्य झाल्यानंतर स्वतंत्र भारतामध्ये आर्थिक स्थिती सुधारण्यासाठी पंचवार्षिक योजनांची निर्मिती करण्यात आली. त्याअंतर्गत वेगवेगळ्या घटकांना गरजेनुसार महत्त्व देवून शासनानी योजना बनविल्या ज्या कि. ग्रामिण आणि शहरी भागासाठी त्यांच्या समस्या सोडविण्यासाठी तयार करण्यात आल्या. परंतु कालानुरुप सर्व योजनांचा उपयोग हा सर्व स्तरापर्यंत पोहोचावा तसा पोहोचला नाही. ग्रामीण भागातल्या समस्या ह्या मुख्यत: आरोग्य, शिक्षण, स्वच्छता, पिण्याचे शुध्द पाणी आणि इतर भौतिक सेवा-सुविधा त्या प्रमाणात न मिळाल्यामुळे ग्रामिण भाग हा शहरी भागाच्या विकासापेक्षा मागेच राहिला. समृध्द भारत बनविण्यासाठी ७० % लोकसंख्या असलेला ग्रामिण समुदाय विकसित करणे आवश्यक आहे. त्यासंबंधित स्वातंत्र्यानंतर पासून ते आतापर्यंत शासनाने वेगवेगळ्या योजनेच्या माध्यमातून गाव तथा शहर स्वच्छ करण्यावर व लोकांच्या प्राथमिक गरजा पूर्ण करण्यासाठी वेगवेगळ्या गरजा समाजात रुजविण्याचे कार्य केले आहे.

संदर्भ सुची

१) डॉ. आगलावे प्रदिप (२०११), ग्रामिण व नागरी समाजशास्त्र, साईनाथ प्रकाशन नागपूर.
२) गुंजाळ विष्णू रामदास (२०१२), पंचायतराज (ग्रामिण विकास आणि सरपंच), अथर्व पब्लिकेशन जळगाव.
३) हगे एस.के. (२०११), संशोधन पध्दती, के.एस. पब्लिकेशन्स पुणे.
४) प्रेरणा (२०११), यशस्वीनी सामाजिक अभियान
५) प्रमोद नलावडे (एप्रिल २०१२), ग्रामोन्नती विशेष लेख, लोकराज्य मासिक
६) महेश शिंदे (२०१६), सामाजिक, आर्थिक व मानव विकासाच्या शासकिय योजना, ज्ञानदिप अकॅडमी प्रकाशन पुणे, पृष्ट क्र. १५५, १५६, १५७, १५८.